

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

FARÂBÎ’NİN AHLÂK VE SİYASET FELSEFESİNDE
FİKRÎ FAZİLETLERİN YERİ

Sevil ÇELİKEL

Danışman
Yrd. Doç. Dr. Mehmet AYDIN

İZMİR – 2015

YÜKSEK LİSANS
TEZ/ PROJE ONAY SAYFASI

2007800595

Üniversite : Dokuz Eylül Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Adı ve Soyadı : SEVİL ÇELİKEL
Tez Başlığı : Farabi'nin Ahlak ve Siyaset Felsefesinde Fikri Faziletlerin Yeri

Savunma Tarihi : 08.09.2015
Danışmanı : Yrd.Doç.Dr.Mehmet AYDIN

JÜRİ ÜYELERİ

<u>Ünvanı, Adı, Soyadı</u>	<u>Üniversitesi</u>
Yrd.Doç.Dr.Mehmet AYDIN	DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
Prof.Dr.Mehmet TÜRKERİ	DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
Doç.Dr.Aydın IŞIK	İZMİR KATİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ

İmza



Oybirliği (X)
Oy Çokluğu ()

SEVİL ÇELİKEL tarafından hazırlanmış ve sunulmuş "**Farabi'nin Ahlak ve Siyaset Felsefesinde Fikri Faziletlerin Yeri**" başlıklı Tezi (X) / Projesi () kabul edilmiştir.

Prof.Dr. Utku UTKULU
Enstitü Müdürü

Tez Onay Sayfası

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Farabi’nin Ahlâk ve Siyaset Felsefesinde Fikrî Faziletlerin Yeri” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

....../....../.....

Sevil ÇELİKEL

İmza

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Farâbi'nin Ahlâk ve Siyaset Felsefesinde Fikrî Faziletlerin Yeri

Sevil ÇELİKEL

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

Felsefe ve Din Bilimleri Programı

Bu çalışma, Farabi'nin ahlâk ve siyaset felsefesinde fikrî faziletlerin yerini konu edinmektedir. Ahlâk ve siyaset felsefesinde fikrî faziletlerin yerini görmek için insan nefisini ve onun güçlerini tanımak gerekir. Doğasında bulunan bu güçler sayesinde insan, Farabi'nin düşüncesine göre, gerçek mutluluğa ulaşır. Gerçek mutluluğa ulaşmak için sağlıklı bir nefse de sahip olmak zorunludur.

Bu sözü edilen mutluluk için aynı zamanda pratiğin bilgisine de sahip olmak gerekir. Bu bağlamda insanın yapıp etmelerinde pratik aklın etkin bir rolünün olduğu da unutulmamalıdır. Pratik aklın anlaşılmasında mutluluk, yetkinlik, erdem, iyi, kötü, zihin gücü, irade zayıflığı kavramlarını birlikte incelemek fikrî faziletleri anlamada bize kolaylık sağlayacaktır.

Ahlâk ve siyaset alanındaki eylemlerin gerisinde iradi akılsallar bulunmaktadır. İradi akılsallar, değişken arazlara sahip olmaları bakımından, belli bir zamanda, belli bir yerde ve belli bir olayın meydana gelmesine bağlı olarak irade ile bilfiil varlığa getirilirler. Söz konusu iradî akılsalların varlığa getirilmesinde fikir gücü etkin bir rol üstlenir. Herhangi bir erdemli amacın elde edilmesinde en yararlı olan şeyi keşfeden fazilet de fikrî fazilettir.

Hem ahlâk hem de siyaset alanında fikrî fazilet teorik, ahlâki ve pratik erdemlerden yalıtılmış olarak düşünülemez. Gerçek mutluluğa ulaşmak için fikrî faziletin nazarî, ahlâkî ve amelî faziletlerle birlikte bulunması gerekir.

Anahtar Kelimeler: Farâbi, Ahlâk, Siyaset, Fikrî Fazilet.

ABSTRACT
Master's Thesis
The Place of the Deliberative Virtues
in Moral and Political Philosophy of Farabi
Sevil ÇELİKEL

Dokuz Eylül University
Graduate School of Social Sciences
Department of Philosophy and Religion Sciences
Philosophy and Religion Sciences Program

It is issued the place of the deliberative virtues in ethical and political philosophy of Farabi on this thesis. It must be known human soul and its powers to see the place of the deliberative virtues in ethical and political philosophy. According to Farabi, the true happiness is achieved through powers inherent in human nature. It is also necessary to have the healthy soul to achieve the true happiness.

In addition, it is necessary to have the practical knowledge for the true happiness. The function of the practical intellect should not be forgotten in human actions. It will make easy for us to understand the practical intellect by studying it with those concepts: happiness, perfection, good, bad, intellect and weakness of will.

There are voluntary intelligibles behind the actions in the field of ethics and politics. Depending on the occurrence at a certain time, in a certain place and a certain event, voluntary intelligibles actually brought into existence by volition in that they have changeable accident, The deliberative power is playing an active role in to come into being the mentioned voluntary intelligibles. However, the deliberative virtue is the virtue which discover the most useful things in achieving any virtuous purpose.

The deliberative virtue is unthinkable in isolation by the virtues such as theoretical, moral and practical virtue in the field of both morality and politics. It must be combined with theoretical, moral and practical virtues to achieve the true happiness.

Key Words: Farabi, Ethics, Politics, Deliberative Virtues.

FARABİ’NİN AHLÂK VE SİYASET FELSEFESİNDE FİKRÎ FAZİLETLERİN YERİ

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	II
YEMİN METNİ	III
ÖZET	IV
ABSTRACT	V
İÇİNDEKİLER	VII
KISALTMALAR	IX
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

FARABİ’DE İNSANIN DOĞASI VE GÜÇLERİ

1.1	NEFS	4
1.2	NEFSİN GÜÇLERİ	6
1.2.1	Besleyici Güç	7
1.2.2	Hisseden Güç	8
1.2.3	Tahayyül Eden Güç	8
1.2.4	Arzu Gücü	12
1.2.5	Akıl Gücü	14
1.3.	AKLIN GELİŞİM SÜRECİ VE BİLGİLENME	15
1.3.1.	Faal Aklın İnsani Aklın Gelişimine Etkisi	21
1.3.2.	Bilgi Elde Etme Yolları ve Harici-Dâhili Duyular	24

İKİNCİ BÖLÜM

PRATİĞİN BİLGİSİ

2.1.	PRATİK AKIL VE FONKSİYONLARI	30
2.1.1.	Amelî Hikmet	32
2.1.2.	Pratik Aklın Bir Unsuru Olarak Fikir Gücü	33
2.2.	FİKRÎ FAZİLETLERİN DİĞER FAZİLETLERLE İLİŞKİSİ	35
2.2.1.	Fikrî Faziletlerin Nazarî Faziletlerle İlişkisi	37
2.2.2.	Fikrî Faziletleri Ahlâkî Faziletlerle İlişkisi	39
2.2.3.	Fikrî Faziletlerin Amelî Faziletlerle İlişkisi	41

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

FİKRÎ FAZİLETİN AHLÂK VE SİYASETTEKİ YERİ VE İŞLEVİ

3.1.	AHLÂK VE SİYASETTE İNSANIN EYLEMLERİ	44
3.2.	AHLÂKÎ HAYAT	49
3.3.	AHLÂK FELSEFESİNDE FİKRÎ FAZİLETLER	52
3.4.	SİYASET FELSEFESİNDE FİKRÎ FAZİLETLER	54
3.4.1.	Yönetim Tipleri	57
3.4.1.1.	Erdemli Şehir	57
3.4.1.2.	Erdemli Şehrin Zıtları Olan Şehirler	60
	SONUÇ	63
	KAYNAKÇA	66

KISALTMALAR

AÜ:	Ankara Üniversitesi
çev.:	Çeviren
DEÜ:	Dokuz Eylül Üniversitesi
Ed. :	Editör
İSAM:	İslâmi Araştırmalar Merkezi
s.:	Sayfa
ss.:	Sayfalar arası
TDV:	Türkiye Diyânet Vakfı
yay.:	Yayınları, Yayıncılık

GİRİŞ

Farabi İslâm dünyasındaki ilk sistematik filozoftur. Bu yüzden, İslâm felsefesinde fikrî faziletin yerini görebilmek açısından, çalışmamızın merkezine Farabi'yi koyduk. Çünkü Fârâbî, Eski Yunan felsefesinde Aristo'nun, İslâm dünyasında bilinen ilk öğrencisi ve bu anlamda Muallim-i Evvel'den sonra, Muallim-i Sanî adını almayı hak eden tek kişidir. Dolayısıyla, konunun Farabi'deki açılımını görmek, bütün İslâm felsefesinin bu yönünü değerlendirebilmemiz için bize ışık tutacaktır. Çünkü İslâm dünyasındaki felsefî gelenek, özellikle de meşşâî çizgi, ilk defa Farabi'nin ortaya koyduğu problemleri, getirdiği çözümleri ve öne sürdüğü tezleri esas alarak gelişmiştir. Bunun sebebi de, Farabi'nin, Eski Yunan ve Hellenistik felsefelerden İslâm dünyasına geçen düşünce çizgilerinin kendisinde bir araya geldiği ve sistematik bir ifadeye kavuştuğu ilk filozof olmasıdır.

Farabi mutluluğu, ulaşılacak en son yetkinlik ve amaç olarak tanımlar. Mutluluk, bu anlamda, tesadüfen ortaya çıkan bir şey değildir. Aksine insanın akli, ameli ve ahlaki bakımdan kendisini sürekli olarak yetkinleştirilmesiyle mümkündür. Bu yetkinleşme çabasında fikir gücünün işlevi ve erdemler önemli bir yere sahiptir. Bu nedenle ahlak ve siyaset alanında mutluluğu elde etmek isteyen bir kişi fikrî fazilete de ihtiyaç duyar. Fikrî fazilet herhangi bir erdemli amacın elde edilmesinde en yararlı olan şeyi keşfeden fazilettir. Zaten fikrî kuvvet tarafından keşfedilen şeyler, yalnızca belli bir amacın elde edilmesinde yararlı olmaları bakımından keşfedilirler. Farabi'ye göre nazari bilgiler, insanın nihai mutluluğunun ne olduğuna işaret eder. Oysa nihai bilginin ne olduğuna dair bilgiye sahip olmak, tek başına mutluluğu ortaya çıkarmaz. Bu bilginin yanında başka şeylere de ihtiyaç duyulur. Bunlar fikrî fazilet, ahlaki fazilet ve pratik sanatlardır.

Farabi, *Tahsil*'de ahlaki fazileti iyi (hayr) ve güzel (cemal) ile ilişkilendirir. Ona göre, faziletli bir amacın gerçekleşmesinde en yararlı ve en güzel olanı keşfetme gücü ile ahlaki fazilet arasında sıkı bir ilişki vardır. Ahlaki fazilete sahip olmadan en yararlı ve en güzel olanı keşfetmek ve gerçekleştirmek mümkün değildir. İnsanın ahlaki davranışı soruşturan yönü devamlı iyiyi araştırır ve iyinin yapılmasını amaç edinir. Ancak her ahlaki fazilet için kendisini yönlendiren bir fikrî fazilet gerekir. Çünkü ahlaki fazilet fikrî faziletten sonra gelir, ikincisi birincinin şartıdır.

Dolayısıyla fikrî faziletler daha mükemmel oldukça, onlarla ilgili olan ahlaki faziletler de daha güçlü, daha baskın olur.

Ahlâk ve siyaset alanındaki eylemlerin gerisinde iradî akılsallar bulunmaktadır. Pratiklerimiz üzerinde düşünmek ve iradî bir karar vermekle eylemlerimizi gerçekleştiririz. Bundan dolayı iradî akılsallar; fikir gücüyle belli bir yerde ve belli bir zamanda isteyerek meydana getirilen bir olay veya eylemin üzerinde düşünmeyi ifade eder. Bu durum hem eylemin meydana gelişinde fikir gücüne ve iradeye hem de gerçekleştirilen eylemin gerisindeki kavramsal ve zihinsel sürece işaret eder. Dolayısıyla herhangi bir erdemli amacın elde edilmesinde en yararlı olan düşünceyi veya eylemi keşfettiğimiz fazilet de fikrî fazilet olmaktadır.

Siyaset alanında bu fikrî fazilet yardımı ile toplum için en yararlı olan şeyler keşfedilir. Bu yararlı şeyler yardımı ile mükemmel topluma ulaşılabilir. İnsanların mutluluğa ulaşmak için birbirlerine yardım ettikleri toplum mükemmel toplumdur. İnsanların yine mutluluğa ulaşmak için birbirlerine yardım ettikleri şehir mükemmel erdemli şehirdir.

Ahlak alanında ise erdemleri kazanmayı amaçlayan birey, pratik alanda fikir gücüne ihtiyaç duyar. Fikrî faziletler pratik alanın anlaşılması ve yorumlanmasında bireye yardımcı olur.

Fârâbî, siyasî olay ve olguların sosyolojik tahlilleri; idarî kademelerin ahlakî yapılanması ve devletin yönetim şekillerinin nasıl olması gerektiğiyle ilgili fikirler üretmiştir. O, İslâm dünyasında ilk defa siyaset felsefesi yapmanın ilkelerini belirlemiş ve kendi dönemine kadar bir ilim olarak ele alınmayan siyaseti, müstakil bir ilim dalı olarak kurmuştur. Ayrıca, siyasî alanda kullanılması gereken yöntem sorunuyla da ilgilenmiştir.

Çalışmamız, üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, insanın psikolojik varlığı bir bütün olarak ele alınmıştır. Çünkü Farabi'nin siyaset ve ahlak teorisinin merkezinde insan vardır. İnsanın her bir yetisi diğer yetileriyle ilişkili olduğu için, insanın güçlerini de açıklamaya çalıştık. İkinci bölümde pratiğin bilgisini ve fikrî faziletlerin diğer faziletlerle ilişkisini açıkladık. Üçüncü ve son bölümde ise fikrî faziletlerin ahlak ve siyasetteki işlevini açıklamaya çalıştık.

Çalışmamızda, öncelikle Fârâbî'nin kendi görüş ve düşüncelerini ortaya koyabilmek için deskriptif bir metot kullandık. Ancak bunun yanında, konunun

felsefî çerçevesini belirleyebilmek açısından değerlendirici ve karşılaştırıcı bir bakış açısıyla konulara yaklaşmaya çalıştık. Çalışmanın dayandığı kaynaklar açısından da şu önemli hususa işaret etmek gerekir. Çalışmamızda, ulaşabildiğimiz kadarıyla Fârâbî'nin hemen hemen bütün eserlerini gözden geçirdik. Çünkü Fârâbî'nin belli bir konuya tahsis edilmiş müstakil risaleleri dışında birçok eseri, onun felsefesinin bütün unsurlarını az çok ihtiva etmektedir. Ayrıca zaman zaman, *Risâle fi'l-Akl* ve *Makâle fi Meâni'l-Akl* gibi konuyla ilgili malûmat bulabildiğimiz Fârâbî'nin müstakil risalelerini de kullandık.

BİRİNCİ BÖLÜM

FARABİ'DE İNSANIN DOĞASI VE GÜÇLERİ

Fikrî fazilet, ahlak ve siyaset felsefesinde mutluluğun kazanılmasında önemli bir yere sahiptir. Ahlak ve siyaset felsefesi, insanın doğasına dair anlayışa dayandırılarak açıklanmıştır. İnsanın doğasını ve güçlerini tanımamız ahlak ve siyaset alanında işimizi kolaylaştıracaktır. Bundan dolayı öncelikle Farabi'nin insan doğası ve güçlerine dair yaklaşımını ortaya koymak gerekir. Bundan önce hatırlatmamız gereken bir husus vardır ki o da Farabi'nin felsefesinde fikir gücünün ve bu gücün etkinliğinin ruhsal faaliyetlerle birlikte ele alınıp incelenmesidir. Bu yönüyle Farabi'de fikrî güç, psikolojik süreçlere bağlı olan iradi bir faaliyettir. Bir zihinsel faaliyetin fikrî faaliyet olması için öncelikle herhangi bir şeyin düşünülmesi ve yapılması amaçlanmalıdır. Düşüneceğimiz ve eylemde bulunacağımız bir konuyu belirlemek, üzerinde fikir yürütmeyi oluşturacak bir gayeyi meydana getirir. Başka bir ifadeyle, zihni faaliyetin bir fikir olması için onun belirli bir zihinsel fiille gerçekleşmesi gerekir. Fikir yürütmenin sonunda bir yargı dile getirilir ve bu yargının da rasyonel bir yargı olması gerekir. Aşağıda bu psikolojik süreçleri, Farabi'de nefis kavramı etrafında ortaya koyacağız.

1.1. NEFS

Farabi'nin eserlerinde nefsin açık bir tanımı yoktur ama o, Aristo'yu takip ederek nefsi “bilkuvve hayat sahibi organik tabii cismin ilk yetkinliği” olarak tanımlamaktadır.¹ Yine o, Aristo'ya yakın bir görüş olarak nefsi, beden dışında kabul etmez. Nefsi bedenin sureti olarak kabul eder. İnsan nefsinde akıl yetisi derece bakımından en yukarıdadır. Ama bunun için akıl, dış duyu organlarına ihtiyaç duyar.²

Nefsin var olabilmesi için öncelikle bedenin var olması gerekir. Nefsin bedene bağlı olmaktan kurtulması için insanın kendisinde bulunan yetileri

¹ Farabi, **Risalet fi Mesaile Müteferrikat**, Haydarabad, 1944, s. 18'den aktaran Yaşar Aydın, **Farabi**, İSAM Yay., İstanbul, 2008, s. 91.

² Mehmet Bayraktar, **İslam Felsefesine Giriş**, TDV Yay., Ankara, 2001, s. 186; Farabi, **el-Medinetü'l-Fazıla**, çev. Ahmet Arslan, İstanbul, 2011, (Medine), s. 73.

geliştirmesi gerekir. Başlangıçta, ay-altı dünyasındaki diğer varlıklar gibi, mükemmel olmayan insanın mükemmelleşmesi, sahip olduğu yetilerin fiillerinin ortaya çıkmasıyla gerçekleşir.³ Farabi'nin temel eserlerinde nefsin, yani nefs-i nâtikanın, cevher olduğu açıkça dile getirilmez. Ama nefsin cevherleşme kabiliyetinin varlığı ifade edilir. Bitkisel ve hayvani nefsin ise cevher olması söz konusu değildir.⁴

Farabi ve İbn Sina'nın nefsin tanımına dair görüşleri büyük ölçüde paralellik göstermektedir. Farabi, heyülani aklın, bu seviyede kaldığı sürece, ölümsüz olduğuna inanmamakta; ölümsüzlüğü fiil derecesine ulaşmış akıllara has kılmaktadır. Bu fiil derecesine ulaşmak için ise aklın, faal akıl ile ittisali gerçekleştirmesi gerekir.⁵ İbn Sina da Aristoteles gibi nefsi, cismin ilk yetkinliği olarak tarif eder. O, ilk yaratılışı açısından bedene olan bağımlılığına rağmen, var oluşunu devam ettirme konusunda nefsin bedene gerek duyduğu görüşünü kabul etmez. Bedenin ölümüyle nefis, kendine özgü cevherliği sayesinde ferdiliğini sürdürür. Belirli bir bedende doğmuş olması ve o bedende iken tamamen ferdi tecrübelerle sahip olması gerçeği bizzat nefsi etkilemektedir. Bu sebeple farklı nefisler, ferdi bedenlerini kullanmak yoluyla mükemmelliğin farklı derecelerine ulaşırlar ve bu farklılıklar, onlar için ölümden sonra da devam eder.⁶

Farabi nefsin kuvvetlerini ve görevlerini bedenden ayrı tutmaz. Çünkü her bir nefis bilfiil mükemmelleşebilir ve mükemmelleştiği ölçüde ölümsüzlüğünü kazanır, bedeninin organlarını ve güçlerini kullanır. Bununla birlikte nefis ile nefsin kuvvetleri birbirinden ayıramaz. Yani nefis ve kuvvetleri, nefis ve beden arasında ortaklıklar ve hepsi pratik kuvvet ile ilişkilidir.⁷ Bu önemine binaen bundan sonra nefsin güçleri ve işlevleri üzerinde durulacaktır.

³ Farabi, Medine, s.55.

⁴ Bayraktar, s. 180; Atilla Arkan, "Psikoloji: Nefs ve Akıl", (Ed. M. Cüneyt Kaya), **İslam Felsefesi Tarih ve Problemler**, İSAM Yay., İstanbul, 2013, ss. 574-575.

⁵ Mehmet S. Aydın, "Farabi'nin Ruhun Ölümsüzlüğüne Dair Görüşü ile İlgili Bazı Yanlış Anlamalar", **İslam Felsefesi Yazıları**, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2000, (Yanlış Anlamalar), s. 35.

⁶ Deborah L. Black, "Psikoloji: Nefs ve Akıl", (Ed. Peter Adamson ve Richard C. Taylor), **İslam Felsefesine Giriş**, 3. Baskı, çev. M. Cüneyt Kaya, Küre Yay., İstanbul, 2008, s. 342; Arkan, s. 576.

⁷ Cavit Sunar, **İslam'da Felsefe ve Farabi**, AÜ İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara, 1972, s. 64.

1.2. NEFSİN GÜÇLERİ

Nefsin etkinliği sahip olduğu güçlerle ilişkilendirilmiştir. Ahlak ve siyaset de bu güçlere dayalı olarak açıklanmıştır. Teorik ve pratik faaliyet alanında bireyin sağlıklı bir ruha sahip olması ve ruh sağlığını koruması önemlidir. Sağlıklı bir ruha sahip olmak da her şeyden önce nefsin ve nefsin güçlerinin bilinmesini gerekli kılar.

Farabi ‘nasıl bedenler hastalanıyorsa nefis de hastalanır’ der.⁸ Hasta bir beden ise insanı rahatsız eder ve mutluluğuna engel olur. Hasta bedenin mutlu olabilmesi için bedenin doktor tarafından tedavi edilmesi ve sağlığına kavuşturulması gerekir. Aynı şekilde hasta bir nefis de insanı mutlu edemez. Ahlak ve siyaset alanında mutlu olmak isteyen insanın, nefsindeki hastalıkları tedavi etmesi gerekir. Bunun için de insanın önce nefsi tanıması gerekir.

Nefsin sağlığı, kendisinden ve güçlerinden devamlı iyi işler ve güzel fiillerin ortaya çıkması durumunu ifade eder. Nefsin hastalığı ise kendisinden devamlı kötülükler, kötü işler ve çirkin fiillerin çıktığı durumdan ibarettir. Bedenin hastalığı da bedenden fiillerin eksik çıkması veya hiçbir işin meydana gelememesidir. Yine nefis iyi işleri yapabiliyorsa sağlıklıdır. Ama kötü işler yapıyorsa bunlar nefsin hastalığındandır. İnsanın iyi işleri ve güzel fiilleri gerçekleştirdiği durumlar *faziletler*, kötü ve çirkin fiilleri yaptığı nefsi durumlar ise *alçaklık*, *noksanlık* ve *aşağılık* olarak adlandırılır.⁹

Bedenleri tedavi eden doktor bir bütün olarak bedeni, bedenin organlarını, organların bedenle olan ilişkisini, bedende ve organlarda ortaya çıkan hastalıkları, bu hastalıkların nereden ve nasıl meydana geldiğini ve hangi tedavi metodunu uygulaması gerektiğini düşünür. Aynı şekilde devlet adamının ve sultanın da nefsi ve parçalarını onda meydana gelen noksanlık ve aşağılıkları, bunların nerede ve nasıl meydana geldiğini ve tedavi yöntemlerini bilmesi gerekir.¹⁰

Farabi’ye göre, nefiste meydana gelen hastalıklardan nefsi korumanın yolu nefsi ve güçlerini tanımaktır. O, Aristoteles gibi nefsi nebati, hayvani ve insani şeklinde açık bir ayrıma tabi tutmamış, konuyu nefsin güçleri açısından ele almıştır. Farabi, Aristo’nun *De Anima (Kitabu’l- Nefs)* adlı eserinden geniş ölçüde

⁸ Farabi, **Fusulü’l-Medeni**, çev. Hanifi Özcan, İzmir, 1987, (Fusul), s. 27.

⁹ Farabi, Fusul, ss. 27-28.

¹⁰ Farabi, Fusul, s. 28.

yararlanmasına rağmen, daha çok nefsin güçleri üzerinde yoğunlaşmıştır. Aristo nefsi bitkiler, hayvanlar ve insanlar şeklindeki ayrıma tekabül edecek şekilde üç türe ayırmaktadır. Nefsin en aşağı gücü beslenme veya nebati güç olup bütün canlı cisimlerde ortaktır. Hayvani nefis hareket, duygu, tanımak gibi özelliklere sahiptir. İnsani nefis konuşmak, gülmek, akıl yürütmek gibi kuvvetlere sahiptir ki bu bitki ve hayvanda yoktur.¹¹ Nebati nefiste ise sadece nefsin ilk kuvvesi olan besleyici kuvvet bulunur. Hayvani nefiste ise hem besleyici hem de hissedenden melekeler bulunur. En üstün olan nefsi natıkada ise bu kuvvetlerin hepsi bulunur. Farabi de nefsi Nebati, Hayvani ve insani nefis olarak üçe ayırır ve ruhun güçlerini bu şekilde sıralar.¹²

Nefsle ilgili bu açıklamadan sonra, nefsin güçlerinin fikir gücüyle ilişkilerini anlayabilmek için bu güçlere ve işlevlerine yakından bakmak gerekir.

1.2.1. Besleyici Güç

İnsan varlığa geldiğinde, onda ortaya çıkan ilk kuvvet, besleyici melekedir. Bu meleke, nebati nefsin bir kuvvesidir. Nefsin güçlerini yukarıdan aşağıya doğru sıraladığımızda en aşağıda bulunan kuvvettir. Genellikle, besinde veya besinle ya da besinden kaynaklanan belli bir fiili yapan melekedir. ‘Besleyici kuvvet tek bir kuvvet olmakla birlikte birçok yardımcıları vardır. Amir olarak adlandırılan kuvvet kalpte bulunur. Diğer yardımcı kuvvetler ise diğer organlara dağılmıştır.’¹³ Amir olarak adlandırılan kuvvet diğer kuvvetleri yönetir. Bu organlar kendi içinde düzenli bir şekilde çalışırlar.¹⁴

Beslenme gücü, besinden kaynaklanan belli fiilleri, irade dışı olarak yerine getirir. Sindirici (el-hadime), büyütücü (el-münmiye), üreme (el-müvellide), çekici (el-cazibe), tutucu (el-masike), ayıt edici (el-mümeyyize) ve def edici (ed-dafia) gibi yardımcı melekeler de, besleyici kuvvetin içinde yer alır. Sindirim melekesi; birinci tip besinleri, kan meydana getirinceye kadar mide ve bağırsakta parçalayan sonra da kan haline gelinceye kadar karaciğerde işleyen melekedir. Büyütücü meleke, gelişme esnasında her organa en yüksek miktara ulaşıncaya kadar besin sağlayan

¹¹ Osman Pazarlı, **İslam’da Ahlak**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1980, s. 78.

¹² Farabi, Fusul, ss. 29-30; Black, s. 340.

¹³ Farabi, Medine, s. 74.

¹⁴ Farabi, Fusul, s. 28.

melekedir. Üreme melekesi, beslenme sonucu ortaya çıkan cisme erkeklik ve dişilik veren melekedir. Çekici meleke, bedenın besine yaklaşabilmesi ve ulaşabilmesi için besini bir yerden başka bir yere çeken melekedir. Tutucu meleke, besini içerisinde bulunduğu damarda koruyan melekedir. Ayırt edici meleke, her organ için kendisine gerekli besini ayırt eden melekedir. Def edici meleke, fazla besin türlerini bir yerden başka bir yere atan melekedir.¹⁵

1.2.2. Hisseden (el-hassa) Güç

Herkesçe bilinen şeyleri idrak eden (algılayan) melekedir. Bu melekeye duyu organları tarafından haberler getirilir. Kısaca beş duyu organı bu melekeye kaynaklık eder. Duyu kuvvetine kaynaklık eden bu yardımcı güçler göz, kulak, burun, dil ve dokunma duyumuz olan derimizdir. Farabi vücudumuzun çeşitli yerlerinde bulunan bu duyu organlarını memleketin her yerine dağılmış habercilere benzetir.¹⁶ Bu haberciler saraya haber getirir. Her biri özel tür haberleri getirmekle görevlidir. Amir kuvvet bu haberleri sarayda alıp değerlendirmektedir. Farabi'nin amir kuvvet ile kastettiğı yine kalptir. Bu kuvvet hem haberleri değerlendirir hem de duyuları saraydan yönetir. Duyu güçleri ile duyusal veriler toplanır. Örneğın göz, görme yetisiyle gerekli verileri toplar ve bunları iletir. Duyusal algılar başlı başına fikirler olarak görülmez. Ama fikir yürütmenin temelinde bulunan verilerden ibarettirler. Bunların fikir yürütme haline gelmesi için amir kuvvet tarafından değerlendirilmesi gerekir.¹⁷

1.2.3. Tahayyül eden (el-mütehayyile) Güç

Düşünmenin ya da fikir yürütmenin asıl ortaya çıktığı meleke genel olarak tahayyül melekesidir. Özel olarak insan için kullanıldığında bu meleke fikir yürütme melekesi olarak da adlandırılır.

Farabi'nin Tanrı-Alem, Tanrı-İnsan ilişkisinde, epistemolojisinde, yönetim ve hatta nübüvvet anlayışında temel unsur akıl olmuştur. Sahip olunan akli bilginin

¹⁵ Farabi, Fusul, ss. 29-30.

¹⁶ Farabi, Medine, s. 74.

¹⁷ Farabi, Medine, s. 74.

halkın anlayabileceği bir dünya oluşturma işlevini mutehayyile gücü yapmaktadır. Dolayısıyla akli bilgi ile tahayyüli bilgi arasındaki ilişki sorunu Farabi'nin felsefesinde önemli bir yere sahiptir. Akli bilgi ay altı âlem ile ay üstü âlem arasındaki boşluğu gidermektedir ve bu iki âlem arasında bağlantı kurmaktadır.¹⁸ Tanrıdan taştan vahiy, faal akıla gelir ve ondan müstefad akıl vasıtasıyla taştan vahiy de münfail akla ve mütehayyile gücüne ulaşır. Vahiy, Faal Akıldan bir kimsenin münfail aklına taştığında o kimse tam anlamıyla hâkim, filozof ve akıl erbabından olurken, vahyin faal akıldan mütehayyile gücüne taştması durumunda ise o kimse peygamber olur.¹⁹ Mütehayyile gücünün işlevi sayesinde akli bilgiler halkın anlayabileceği bir dile dönüştürülmekte ve böylece insanların mutluluğu amaçlanmaktadır. İnsanların mutluluğu anlayabileceği bir dünya oluşturma işlevini mütehayyile gücü yapmaktadır. Dolayısıyla akli bilgi ile tahayyüli bilgi arasında bir ilişki sorunu muhataplarının zihinlerini belirli bir gayeye yöneltmesi bakımından birleşirler.

Farabi, siyaset felsefesinde felsefe ile vahyi tek kişinin şahsında bir araya getirmektedir. Siyaset, saadeti elde etme yollarını öğretir.²⁰ Dolayısıyla Farabi, saadetin temini için iki şeyin gerekli olduğunu söyler. Bunların birincisi, saadetin nasıl bilinebileceği, ikincisi nasıl elde edilebileceğidir. Farabi, nasıl bilinebileceği konusunda siyaset sanatını önemli görür. Siyasetin en yüksek sanatının uygulama yeri ise Fazıl Şehir'dir. Fazıl Şehir'de uygulanan en yüksek sanat olan siyaset, saadeti elde etme yollarını öğretir.²¹ Fazıl Şehrin varlığı ve devamı, mutluluğu ve ilahi şeyleri bilen ve onları halka anlatabilen bir kişinin varlığına bağlıdır. Şehri yöneten bu başkan gerek yetenekleri gerekse alışkanlık ve iradesi ile kazandığı özellikleri bakımından en yüksek durumda olmalıdır.²² O, faal akıl ile temas kuran kişidir. O, vahye muhatap olan kişidir. Çünkü vahiy, faal akılla insan arasında hiçbir

¹⁸ Kemal Sözen, "Farabi'de Akıl ve Önemi", *SDÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 1998, Sayı V, Isparta, 1998, s.65.

¹⁹ Sözen, s. 76; Mehmet S. Aydın, "İbn Sina'nın Mutluluk (es-Sa'ade) Anlayışı", *İslam Felsefesi Yazıları*, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2000, (İbn Sina), s. 60; Farabi, *es-Siyasetü'l-Medeniyye veya Mebadiu'l-Mevcudat*, çev. Mehmet Aydın, Abdülkadir Şener, M. Ramî Ayas, Büyüyenay Yay., İstanbul, 2012, (Siyase), s. 85.

²⁰ Farabi, *Mutluluğun Kazanılması (Tahsilü's-Sa'ada)*, çev. Ahmet Arslan, Vadi Yay., Ankara, 1999, (Tahsil), s. 65.

²¹ Farabi, Tahsil, s. 66.

²² Farabi, Medine, s. 102.

aracı kalmayınca oluşur.²³ Fazıl şehrin halkı da ancak faziletli ve mutlu bir başkanın yönetimi ile faziletli ve mutlu olabilir. Bu başkanda hem nazari aklın hem de hayal gücünün mükemmel olması gerekir. Bu yüzden Farabi, felsefesinin en yüksek noktasındaki başkanı, filozofu ve peygamberi birleştirir. Felsefe olmadan başkan, saadetin ne olduğunu bilemez; hayal gücü olmadan da mutluluğun ne olduğunu insanlara öğretmez. Farabi, burada hem taakkule hem de tahayyüle önem verir. Yani mutluluğun sağlanması için ikisi de esastır.²⁴

Farabi, fazıl şehrin halkını da taakkul edebilenler sınıfı ve tahayyül edebilenler sınıfı olarak ikiye ayırır. Taakkul edebilen sınıf; Allah'ı, ruhani varlıkları, saadeti kavrayabilen hükemâ sınıfıdır. Bu sınıf gerçeği tasavvur eder, yani varlıkların ne olduğunu, onların derecelerini, mutluluğu ve fazıl şehirlerin idaresini bilir. Onları oldukları gibi kavrar. Tahayyül edebilen sınıf ise gerçekleri sadece sembolik olarak kavrayabilen sınıftır. Bu sınıf ancak hayal edebilir. Tahayyülün objesi varlığın bizzat kendisi değil, onun imajı veya taklididir.²⁵ Tasavvura da tahayyüle de bilgi denir. Her ikisi de mutluluğa götürür. Burada o, hükemânın mutluluğunu mü'mininkinden üstün tutar.²⁶ Burada şuna dikkat etmek gerekir ki Farabi, bu ayrımı hükemâ ile mü'min arasında yapar, hükemâ ile enbiya arasında yapmaz. Hz. Muhammed gerçeği hem tahayyül eden hem de tasavvur eden biridir. Fazıl şehir için gerekli olan bütün şartları kendinde toplayan kişidir, *reis-ül-evvel*'dir.²⁷

İbn Sina da Farabi'nin izinden giderek vahye dayalı din ile felsefenin aynı hakikati dile getirdiğine inanır. Ona göre kutsal akla akan akledilirler daha sonra hayal gücüne gelir. Bu güç, onların sembolik bir biçimde dile getirilmesini sağlar ve geniş halk kitlesinin onları anlamasına yardımcı olur.²⁸ Her iki filozof da aklın düşünen gücü tarafından alınanların hayal gücünden geçtikten sonra sembolik bir anlatıma kavuştuğuna ve ancak bundan sonra halkın onları anlayabileceğine inanır.²⁹

²³ Farabi, Medine, s. 104.

²⁴ Aydın, "Fârâbî'nin Siyasî Düşüncesinde Sa'adet Kavramı", **İslam Felsefesi Yazıları**, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2000, (Sa'adet Kavramı), ss. 14-16.

²⁵ Farabi, Siyase, s. 91; Farabi, Medine, s. 104; Aydın, Sa'adet Kavramı, s. 16.

²⁶ Aydın, Sa'adet Kavramı, s. 17.

²⁷ Aydın, Sa'adet Kavramı, s. 18.

²⁸ Aydın, İbn Sina, s. 50.

²⁹ Aydın, İbn Sina, s. 51.

Farabi, bir şeyin bilgisinin düşünme gücü veya tahayyül gücü ya da duysal algı ile elde edildiği görüşündedir. Ona göre, insanda duysal güçlerden sonra bir başka güç ortaya çıkar; duysal şeyler artık algılanamadıkları durumda bu güç sayesinde onların izlenimleri insan ruhunda muhafaza edilir. İşte bu güç mütahayyile kuvvetidir. Bu kuvvet yardımıyla insan, duysalları farklı birleştirmeler ve ayırmalar ile birleştirir. Ancak bu birleştirme ve ayırmaların bazısı doğru bazısı yanlıştır. Tahayyül kuvvetine bir de irade kuvveti eklenir.

Duyularla algılanabilen nesnelerin izlerini, duyuların işleminden geçtikten sonra koruyan meleke mütahayyiledir. Bu kuvvet duyu ile akıl arasındaki güçtür. Duyulardan alınan izlenimleri birleştirerek nesnenin algılanmasını sağlar.³⁰ Bu melekenin yardımcıları yoktur. O tektir ve yeri kalptir.³¹ Bu kuvvetin muhafaza, birleştirme ve taklit olmak üzere üç fiili vardır. Mutehayyile kuvveti bir nevi hafıza görevini yapar. Duyuların getirdiği malzeme üzerinde çalışır. Duysal duyuları saklar, onları kontrol eder ve onlar üzerinde tasarrufta bulunur. Mütahayyile gücü bir nevi gelen duyular üzerinde hem birleştirme hem de ayırma işlemi yapar. Farabi rüyaları da mutehayyilenin işlevi olarak açıklamaktadır. Mutehayyile kuvveti duyular tarafından sağlanan izlenimler üzerinde yaptığı birleştirme ve ayırma işlemini, hem uykuda hem de uyanıkken yapabilir. Bu birleştirme ve ayırmalar, tür bakımından çok sayıda ve sınırsız, bazen gerçeğe uygun bazen de uygun değildir.³²

Tahayyül kuvveti, duyular çalıştığında duyuların getirdiği bilgileri işler ve kaydeder. Mutehayyile duysal algıyı birey için anlamlandırır. Yani bireyin bir nesneye karşı arzu ya da nefret duyması, tahayyül gücünün nesneye yüklediği anlam ile mümkün olur. Hayvanlar bu anlamı tahayyül gücü ile yüklerken insanlar bunu ameli akıl ile yaparlar. Burada muhayyile, ameli akıl tarafından yönetilip yönlendirilir. Çünkü insanlardaki ameli aklın etkisi ile arzu gücü harekete geçirilerek eylemlerin oluşması sağlanır.³³ Muhayyile gücünün ameli aklın yerini alması, hiçbir şekilde mümkün değildir. Tam tersine, muhayyilenin faaliyetinin ameli akıl tarafından yönetilip yönlendirilmesi söz konusudur. Tahayyül gücünün işleviyle ortaya çıkan tahayyüli bilginin eyleme dönüştürülmesinde pratik aklın devreye

³⁰ Farabi, Medine, s. 89.

³¹ Farabi, Fusul, s. 29, Farabi, Medine, ss. 89-90.

³² Farabi, Medine, s. 93.

³³ Farabi, Medine, ss. 92-93; Arkan, s. 590.

girmesi gerekir. Bunun için tahayyüli bilginin veya tahayyülde ortaya çıkan anlamın istenmesi ve arzu edilmesi gerekir. Öyleyse istek ve arzu gücünün rolüne bakmak eylemin oluşum sürecini değerlendirmek bakımından önemlidir.

1.2.4. Arzu Gücü

Arzu gücü bir şeye istek duyma veya nefret etme; talep ve kaçma, tercih ve kaçınma, öfke ve memnunluk, cesaret ve korkaklık, zulüm ve merhamet, sevgi ve nefret, hırs, şehvet ve benzer psikolojik durumların meydana gelmesini sağlayan melekedir. Bu meleke, bütün organların ve genel olarak bedenin hareketlerini kolaylaştırır.³⁴

İrade duyu, tahayyül ve akıl gücüyle idrak edilen bir şeyi arzu etme veya ondan kaçınma isteği ve bu isteğe bağlı olarak söz konusu şeyin kabul ya da reddedilmesi gerektiği üzerinde karar verme anlamına gelir.³⁵ Bu anlama göre içinde iradeyi barındıran fikrî süreç, sebep-sonuç ilişkisine göre, bir karar verme ya da tercih etmekle sonuçlanır. Bu karar verme ve tercihin oluşmasında iradenin önemli bir rolü vardır.³⁶ İrade bir şeyi bilmeye veya bedenin tümü ile veya bir organ ile bir şeyi yapmaya yönelebilir. Bu yönelmeyi gerçekleştiren sadece amir irade kuvvetidir. Bedenî fiiller bu amir irade kuvvetinin hizmetkârları olan kuvvetler tarafından gerçekleştirilir.³⁷

Farabi'ye göre, irade ve seçmeyi meydana getiren arzu gücü, hem duyu hem de akla hizmet eder. Bu güçler fiillerini ancak arzu gücüyle yerine getirirler. Çünkü duyu, tahayyül ve düşünme; duyulan, tahayyül edilen, düşünülen ve bilinen şeyle ilgili arzu kendileriyle birlikte bulunmadıkça fiillerini kendi başlarına yapmakta yeterli değildir. Çünkü irade, idrak edilen şeye arzu kuvvetiyle yönelmedir.³⁸

İrade başlangıçta duyumdan gelen bir istektir. İstek nefsin arzu gücü; duyum da duyum gücü ile olur. Sonra nefsin hayal gücü ile istek gelişir. Daha sonra irade

³⁴ Farabi, Fusul, s. 30

³⁵ Mehmet Aydın, "Farabi'de Pratik Akıl Yürütme", **DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 21, İzmir, 2005, (Pratik Akıl), s.161; Farabi, Medine, s. 75.

³⁶ M. Aydın, Pratik Akıl, s. 160.

³⁷ Farabi, Medine, s.75.

³⁸ M. Aydın, Pratik Akıl, s. 161; Farabi, Medine, s. 91.

kuvveti verdiği karar doğrultusunda, yardımcı kuvvetleri olan beden organlarına yayılmış sinir ve kaslar yoluyla, bedenî fiillerin gerçekleştirilmesini sağlar.³⁹

İnsanlar eylemleriyle iyiyi elde etmeyi amaçlar. Bu yargı bize insan eylemlerinin amaçlı olduğunu gösterir. Amacın varlığı, eylemin iradeyle bağlantısını ortaya koyar. Bir eylemin iradi olması, eylemin ilkesinin kişide olmasını ifade eder. Bu ilke ile insanda var olan bilinçli bir arzu anlatılmak istenir. Arzu varsa hareket vardır.⁴⁰ Burada ifade edilen arzuyu irade gücü olarak adlandırmak mümkündür.

Eylem açısından değerlendirdiğimizde, irade kuvveti duyum, tahayyül ve akıldan sonra gelir. Tek başına duyu eylemin başlatıcısı olamaz. Tahayyül ve akıl da kendi başına hiçbir şeyi harekete geçiremez. Ama duyu, tahayyül ve akıl olmadan da herhangi bir arzunun olması söz konusu değildir. Bu anlamda arzu kuvveti, hem duyu hem tahayyül hem de akıl kuvvetine hizmet eder. Çünkü duyu, tahayyül ve düşünme; duyulan, tahayyül edilen ve bilinen şeyle ilgili bir arzu kendileriyle birlikte bulunmadıkça fiili icra edemez, harekete geçemez; insanı eyleme yönlendiremez.⁴¹ Anlaşıldığı üzere canlıyı harekete geçiren güç, arzu gücüdür. Ancak arzu duyu, tahayyül ve akıl tarafından yönlendirilir. Duyumun bulunduğu yerde zevk ve acı, zevk ve acının olduğu yerde ise arzu ve istek vardır.

Farabi, arzu gücünün harekete geçirici işlevini açıklarken Aristo'yu izleyerek, insanlarda bulunan akla dayalı iradeyi, hayvanlarda bulunan genel anlamdaki arzudan ayırır. Buna göre eğer arzu, duyunun ve tahayyülün sonucu ise genel bir adla irade olarak isimlendirilir. Ancak arzu, aklın yönlendirmesi ile fiilini icra ediyorsa, düşünüp taşınmanın ve akli düşüncenin sonucu ise ihtiyar ya da seçme adını alır. Dolayısıyla sadece insan söz konusu olduğunda, akla dayalı seçimden söz edebiliriz.⁴²

³⁹ Farabi, Siyase, ss. 77-78.

⁴⁰ Bu konuda Aristoteles'in görüşleri ile Farabi'nin görüşleri arasındaki benzerliği görmek için bkz. H. Nur Beyaz Erkızan, "Aristotelesçi Sosyal Bilim Anlayışı: Yaşamak (Zen), Birlikte Yaşamak (Suzen) ve İyi Yaşamak (Su-Zen)", **Aristoteles Yazıları: Varlık Bilgi ve Yaşam Üzerine**, Sentez Yay., Bursa, 2013, s. 11-22.

⁴¹ Farabi, Medine, s. 91.

⁴² Farabi, Medine, ss. 90-91; M. Aydın, "Pratik Akıl", s. 161; Farabi, "Aristo Felsefesi", **Farabi'nin Üç Eseri (Mutluluğu Kazanma, Eflatun Felsefesi, Aristo Felsefesi)**, 2. Baskı, çev. Hüseyin Atay, Morpa Kültür Yay., İstanbul 2004, s.157.

1.2.5. Akıl Gücü (el-Kuvvetü'n-Natıka)

Genel olarak insan “hayvan-ı natık” olarak tanımlanır. Tanımda geçen ‘natık’ olmakla yani akla ve konuşma yeteneğine sahip olmakla insan, diğer canlılardan ayrılır. Bir başka ifadeyle söyleyecek olursak, akıl insanı insan yapan özelliktir. Bu yönüyle sadece insan akla sahiptir ve aklıyla eylemlerini gerçekleştirir ve yaşamını sürdürür. Akıllı ile insan, canlılar arasında en üst konuma yerleşir. Ayrıca insan düşünceyi onunla meydana getirir; ilim ve sanatı onunla elde eder; fiillerin güzel ve çirkinini birbirinden onunla ayırt eder.

Düşünme gücü, ameli ve nazari olmak üzere ikiye ayrılır. Ameli gücün içinde sanatlar (zanaatlar) ve pratik düşünme (muraviyye) olmak üzere iki yön bulunur. Nazari olan ise, kendisiyle, insanın değiştiremeyeceği ve bir halden diğer hale geçiremeyeceği varlıkları bildiği melekedir; üçün tek, dördün çift sayı olması gibi. Bir tahta parçasını her durumda kare ya da yuvarlak hâle getirebiliriz. Ama üç sayısını çift, dört sayısını tek hâline getirmemiz mümkün değildir. Amelî kısmın sanatla ilgili olan yönü kendisiyle marangozluk, çiftçilik, hekimlik gibi maharetler elde ettiğimiz yöndür. Pratik düşünme gücü ise, yapmak istediğimiz şeyin yapılmasının mümkün olup olmadığını, eğer mümkünse o işi nasıl yapmamız gerektiğini bilmek istediğimizde, kendisiyle o şey üzerinde etraflıca düşündüğümüz melekedir. Amelî güçle insan, isteyerek yapacağı şeyi bilir. Sanat gücüyle de sanatlar ve meslekler kazanır. Ayrıca pratik düşünme gücüyle, yapılması ya da yapılmaması gereken şeyler üzerinde ayrı ayrı düşünüp taşınır.⁴³

Fikrî faziletlerin ahlâk ve siyasetteki rolünü daha iyi açıklayabilmek için, aklın daha çok ameli kısmı ile ilgileneceğiz. Çünkü düşünme melekesinin nazari kısmı bize değişmeyenin bilgisini verir. Oysa ameli kısım, değişebilir olanın bilgisini verir. Amelî aklın fonksiyonu da ancak aklın gelişimine ve bilgi edinme sürecine bakarak bir bütün olarak ortaya konabilir.

⁴³ Farabi, Fusul, s. 30; Farabi, Siyase, s. 37.

1.3. AKLIN GELİŞİM SÜRECİ VE BİLGİLENME

Buraya kadar Farabi'nin insanın doğasına ve insanın güçlerine ilişkin görüşlerini ele aldık. Bu bölümde ise bu güçler içinde akıl gücünün anlamı, işlevi ve fikrî fazilet açısından önemi üzerinde duracağız. Farabi'nin düşünce sisteminde aklın önemli bir yerinin olduğu özellikle fikrî faziletlerin kazanılması açısından dikkate alınmalıdır. *Fusulü'l-Medeni'de* akıl, “doğru hükmü bulma gücü ve tashih etme kabiliyeti” şeklinde açıklanır. Doğru görüşü tam ve mükemmel olarak ortaya çıkarmayı ifade eden aklın bu çeşidi, ameli hikmet olarak adlandırılır.⁴⁴

Ameli hikmet, aklın gelişimi ve bilgileri elde etmesi yanında, fikrî ve ameli fazilete de sahip olunmasını gerektirir. Ancak bu şekilde kişilere ve toplumlara mutlu bir hayat sağlanabilir. Bu açıdan Farabi, mutluluğun elde edilmesi bakımından aklın işleyişine temel bir değer yükleyerek aklın anlamlarını analiz eder.

Akıl Risale'sinde aklın anlamlarını analiz eden Farabi, aklın gücünü, mahiyetini ve işlevlerini açıklar. Birincisi halkın herhangi bir kimse için “o akıllıdır” dendiğinde kastettiği anlamdır. İkincisi kelamcıların yüklediği anlamdır. Üçüncüsü, Aristoteles'in *Kitabu'l-Burhan'da* sözünü ettiği akıldır. Dördüncüsü, *Kitabu'l-Ahlak'ta*, beşincisi *Kitabü'n-Nefs'te*, altıncısı da *Kitabu Maba'de't-tabi'a'da* anlattığı akıldır.⁴⁵

“O akıllı insandır” dendiğinde ortaya çıkan birinci anlama göre halk, akıllı olmayanın dine ihtiyacı olmadığını düşünerek, bu gibi insanlara akıllı yerine kurnaz insan demeyi tercih eder. Çünkü halk, dini fazilet sayarak, faziletli olmayı, iyiyi tercih etmeyi, kötünden sakınmayı akıllı olmanın şartı sayar ve faziletli olmayan insanı ‘kurnaz’ olarak nitelendirir.⁴⁶

İkinci anlamında ise kelamcıların ‘akıl bunu gerektirir’, ‘akıl bunu reddeder’ veya ‘akıl bunu kabul eder’ derken kastettikleri anlamdır. Kelamcılar genelde halkın büyük çoğunluğunun ortak görüşüne akıl adını vermektedirler. Kelamcıların hitap tarzını, kitaplarında yazdıklarını ve bu terimi kullandıkları yerleri araştırırsak bunu

⁴⁴ Farabi, *Fusul*, s. 46.

⁴⁵ Farabi, “Aklın Anlamları (Risale fi me'ani'l-akl)”, **İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri**, (Çev. Mahmut Kaya), Klasik Yay., İstanbul, 2003, (Me'ani'l-akl), s. 127.

⁴⁶ Farabi, *Me'ani'l-akl*, s. 128.

görebiliriz.⁴⁷ Kelamcılar tarafından dile getirilen ‘akıl’dan çoğunluğun ittifakla ilk etapta doğru olarak kabul ettikleri şeylerin anlaşılması gerekir.

Üçüncü anlamı Aristo’nun *Kitabu’l-Burhan*’da geçen akıldır. Burada o, “nefsin gücünün, hiçbir şekilde kıyasa başvurmada, sadece doğuş ve yaratılıştan veya çocukluktan gelen ya da nereden ve nasıl meydana geldiği bilinmeyen, doğru, zorunlu ve külli önermelerin insana verdiği kesin bilgiyi kastetmiştir.”⁴⁸

Dördüncü anlam, Aristonun *Kitabu’l-Ahlak*’ında nefsin bir cüz’ünün kastedildiği anlamdır. Bu anlam herhangi bir işle ilgili bir şeyi sürekli olarak tekrarlayıp, uzun zaman tecrübe etmek suretiyle o konuda kesin bilginin ortaya çıktığına işaret eder. Daha açık bir şekilde söylemek gerekirse burada tercih etme ya da sakınma türünden iradî ve tecrübî bilgiler ortaya çıkar. Nefsin bu cüz’üne akıl adı verilmiştir.⁴⁹

Burada sözü edilen akıl insanla birlikte gelişip artar. Tecrübe ile kazanılan bilgi ve beceriler akılda kökleşir. Aristo’nun akıl adını verdiği nefsin bu işlevi sayesinde insanlar birbirlerine üstünlük sağlar. Eğer bu alanda bu tür bilgi ve becerilerle yetkinleşirse bu kişi bu alanda görüş sahibi olur. Bu kişi bir görüş belirttiği zaman onun görüşü delil istenmeden kabul edilir. Ancak böyle kişiler az bulunur. Çünkü uzun bir zaman ve tecrübe gerekir.

Buraya kadar akla yüklenen anlamlar üzerinde durduk. Aklın gelişimi ve bilgilenme sürecinde insan için nihai amaç, mutluluğun elde edilmesi ise bu mutluluğun ne olduğu ve nasıl elde edileceğinin bilinmesi gerekir. Ancak her insan mutluluğun ne olduğunu ve onu nasıl elde edeceğini kendi başına bilemez. Bunun için bir yol göstericiye, bir öğreticiye, bir yöneticiye ihtiyaç duyar. Bu yönetici, başka bir kimsenin hiçbir işte kendisini yönetmesine asla gerek duymayan kişidir. Söz konusu bu başkan bilim ve bilgiyi mutlak anlamda elde etmiş kişidir. Bu nedenle kendisine yol gösterecek kimseye ihtiyaç duymaz. Bu başkan yapabileceği işleri yapabilecek güçtedir. O, öğrettiği her şeye başkalarını iyi şekilde kılavuzlayacak, başkalarını yapabilecekleri işte çalıştıracak, mutluluğa giden bütün işleri belirleyecek, tanımlayacak ve değerlendirecek güce sahiptir. Bu, yaratılışça büyük ve yüksek yatkınlıklara sahip olan kişi, Faal Akıl ile bağlantı kurduğunda gerçekleşir.

⁴⁷ Farabi, Me’ani’l-akl, s. 128.

⁴⁸ Farabi, Me’ani’l-akl, s. 129.

⁴⁹ Farabi, Me’ani’l-akl, 129.

Onun faal akıl ile ittisal kurduğu aklı, kazanılmış akıl düzeyini ifade eder.⁵⁰ Aristo'nun *Kitabu'n-Nefs*'te sözünü ettiği akıl, bilkuvve akıl, bilfiil akıl, müstefad akıl ve faal akıl olmak üzere dörde ayrılır. Bunlardan potansiyel akıl (akl bi'l-kuvve), İslam filozoflarının çoğuna göre, Aristoteles'in *De Anima*'da tartıştığı üzere, akledilirleri almak için insan nefsinde doğuştan bulunan bir güçtür.⁵¹

Farabi'ye göre bu akıl, insanın bir cevher haline gelmesini sağlar ve onun ilk mükemmelliğini oluşturur. Bu mükemmellik, potansiyelliği, yani kuvve halini ifade eder. Kuvve halinde olan aklın, fiil haline geçmesi mümkündür. Aklın kuvve halinde bulunması, mahiyetini tam olarak gerçekleştirdiği anlamına gelmez.⁵²

İnsan varlığının sureti olan aklın, başlangıçta bilfiil olmasına engel olan şey onun maddeye bağlı olmasıdır.⁵³ Farabi'nin sudur teorisinde, ay-altı dünyasındaki varlıkların oluşum sürecinde, gök cisimlerinden ve onların hareketlerinin değişmesinden, ilk önce dört unsur, daha sonra cansız cisimler, düşünmeyen canlılar ve en son olarak da düşünen canlı, yani insan meydana gelir. İnsan, başlangıçtan itibaren bedeni ve aklıyla da maddeye bağlıdır. Bu nedenle beden ve maddede var olan bu akla “heyulani” veya “maddi” akıl adı verilir. Ancak bu akıl maddeden kurtularak bilfiil hale dönüşebilme kabiliyetine sahiptir.⁵⁴

Farabi *Akıl Risalesi*'nde kuvve halindeki bu aklı, varlıkların suretlerini ve mahiyetlerini diğer maddelerden ayırt etme yeteneği olan bir kuvve olarak tanımlar. Dış dünyadaki bu suretler bil-kuvve akıl için suret ya da form haline gelmedikçe, maddelerinden soyutlanmış sayılmaz. Suretlere, ‘akıl’ isminden türetilerek ‘ma’kulat’ denir. Bil-kuvve akıl, kendisinde formların bulunduğu bir maddeye benzer.⁵⁵ Örneğin mum gibi üzeri damgalanmış herhangi bir madde tasarladığımızda, o damga ve o suret tamamıyla maddenin yüzeyine ve derinliğine işlemiş, artık bütünüyle o madde damgadaki motifleri olduğu gibi yansıtır hale gelmiştir. Varlığa ait suretler o şeyde bulunmadığı sürece bilkuvve akıldır.⁵⁶ Burada kuvve halindeki

⁵⁰ Farabi, *Siyase*, s. 85.

⁵¹ Black, s. 349.

⁵² Farabi, *Aristo Felsefesi*, s. 153.

⁵³ Farabi, *Medine*, s. 85.

⁵⁴ Farabi, *Siyase*, s. 38; Black, s. 349.

⁵⁵ Ian Richard Netton, **Farabi Okulu**, çev. Mehmet Vural, Elis Yay., İstanbul, 2005, s. 76; Farabi, *Me'ani'l-akl*, s. 130, Farabi, *Medine*, s. 85.

⁵⁶ Farabi, *Me'ani'l-akl*, s. 131; Farabi, *Siyase*, ss. 40-41; Farabi, *Medine*, s. 86; Farabi, *Me'ani'l-akl*, s. 132.

akıl suretleri maddelerden tecrit etmeyi gerçekleştirdiği an daha üst bir düzeye, yani bilfiil akıl düzeyine yükselir.

Bil-fiil akıl (akl bi'l-fiil), insanın bazı akledilirleri elde edip, istediği zaman düşünmeye dair bir alışkanlık veya tabiat geliştirdiğindeki hâli ifade eder.⁵⁷

Aklın kuvveden fiile kendiliğinden geçebilme özelliği yoktur. O kendisini fiile geçirecek olan bir güce ihtiyaç duyar. Kuvveden fiile geçmeyi Farabi, güneşin gözün görmesine yardım etmesi örneğiyle açıklar. Burada görme kabiliyetinin gerçekleşmesi için gözün, güneşe ihtiyaç vardır. Güneş, kuvve halinde vardır. Fakat renklerin görülebilmesi için yeterli değildir. Gözün yardımı ile görme bilkuvveden bilfiile geçer.⁵⁸ Görme ile bilginin elde edilmesinde güneş ve faal akıl arasında bir benzerlik ilişkisi vardır. Bu ilişki ileride daha ayrıntılı olarak tekrar ele alınacaktır.

Dış dünyadaki nesneler bilkuvve kavram iken bilfiil akıl, önce onları soyutlar, sonra akleder. Soyutlama ve akletme gerçekleşmeden, nesnelerin kavranmasından ve kavramlaştırılmasından söz edilemez. Kavramlaştırmalarla aklın özü, maddeden soyutlanmış suretler ve bilfiil kavramlar hâline gelir. Artık bu aşamada bilfiil olan akıl, müstefad akıl hâline dönüşmüş olur.⁵⁹ Tekrar hatırlayacak olursak, insan bedeninde doğuştan varolan bilkuvve akıl, bilgi edinme gücüne işaret eder. Bu akıl, çevresiyle irtibat kurarak bazı şeyleri idrak eder. Yaptığı bu iş sayesinde akıl, yeni bir derece kazanarak iş gören, işleyen hâle gelir.

Farabi'ye göre insan zihninin kendinden yukarıya, ilahi âleme yükseliş derecelerinden birisi de fiil halindeki akıldır. Kendisinde haricî varlıkların formlarının belirlediği bilfiil akıl, dar anlamda nübüvvet, geniş anlamda ise kehanet izhar edebilirse de, vahyin gerçekleşmesi için başka şartlar gerekmektedir.⁶⁰

İnsan için canlı ve cansız yaşamdan farklı olarak, irade ve akıl söz konusu olmaktadır. Bundan dolayı sadece insana özgü ve insandan başka bir varlığın ulaşamayacağı bir yetkinlikten söz edilir. Bu yetkinliklere ulaşma faal akıl ile mümkündür. Faal akıl bu yetkinliği sadece insana verir, başka varlıklara vermez.⁶¹ Tıpkı güneşin görme yetisi üzerinde yaptığı etki gibi. Faal Akıl da bilkuvve akıl üzerinde etki meydana getirir.

⁵⁷ Black, s. 349.

⁵⁸ Farabi, Medine, s. 87, Farabi, Me'ani'l-akl, ss. 132-133.

⁵⁹ Farabi, Me'ani'l-akl, s. 132.

⁶⁰ Sözen, s. 70.

⁶¹ Farabi, Siyase, s. 39

Etki etmeye bağılı olarak Faal Akıl öncelikle yetkinlikleri araştırarak ilke verir. Fakat bu ilkeleri duyum, arzu ve tahayyül gücünün gelişmesinden sonra nefse verir.⁶² Ancak Faal Aklın bilfiil akla dönüştürdüğü akıl her insan için ortak değildir. Çünkü bazı insanlar yaratılışları gereği ilk düşünürlerden hiçbirini almaya yatkın değildirler.⁶³

Müstefad akıl (aklü'l-mustafad) aşamasında akıl, bilfiil hâlindeki akıldan daha yüksek bir seviyeye çıkmıştır. Bu konuma gelmiş her insanda akıl, makul şeyleri akletme başlar. Aklın akledilirleri akletmeye başlaması bilfiil akıldan daha yüksek bir seviyeye işaret eder. Bu seviyede akıl, maddeden ve suretten kesin bir şekilde ayrı bir konuma gelmesi sebebiyle, Faal Akıla daha yakın bir mertebeye ulaşır.

İslâm filozoflarının çoğuna göre müstefad akıl, bilfiil aklın mümkün bütün akledilirleri elde ederek kendisini mükemmelleştirdiği zamanki halini ifade eder. Bu aşamada o, ayrık akıllara benzer şekilde tamamen bilfiil bir varlık haline gelmekte ve bize en yakın ayrık akıl olan Faal Akıl da bilebilmektedir.⁶⁴ Bu akıl düzeyi, aklın geçirdiği aşamanın en son aşamasını oluşturur ve aklın en olgun, en mükemmel düzeydeki kullanımına işaret eder. Bu aşamada aklın ulaştığı bilginin niteliği de en üst düzeydedir.

Müstefad akıl daha soyut bir alanda faaliyet gösterir. Bu akıl maddeden bağımsızlaşarak kavrama seviyesine ulaşılan bir düzeyi gösterir. Yani insan aklının maddeyle hiçbir bağlantısı bulunmayan soyut biçimleri kavrama eğiliminde olduğu bir seviyedir.

İnsanın insanlık bakımından en son derecede cevher haline gelmesini sağlayan Faal Akıldır. İnsan kendi aklını mükemmelleştirerek Faal Akılda var olan bilgilere ulaşmaya ve böylece kendi bilgilerini doğrulamaya çalışır. Müstefad aklın Faal Akıl ile ittisali onun bilgisinin tamlığını ve aynı zamanda mutluluğunu anlatır. İnsanın ulaştığı bu mutluluk onun nihai amacıdır. Bu durumda akıl maddeye bağılılıktan kurtulur, kazanılmış akıl haline gelir.

Farabi'ye göre, yüksek bir mertebede bulunan müstefad aklın da üst seviyesinde akıllar bulunmaktadır. Bunlar cisimlerden ayrılmış ve kendi kendine var

⁶² Farabi, Siyase, s. 42.

⁶³ Farabi, Siyase, ss. 40-42.

⁶⁴ Black, s. 350.

olan akıllardır. Bu akılların ilk seviyesinde bütün varlıkların formlarının bulunduğu faal akıl (el-aklül-faal) yer alır.

Farabi, Faal Akla büyük bir önem vermekte ve değer yüklemektedir. Akıllar hiyerarşisinin en sonunda yer alan ve mesafe itibariyle dünyaya en yakın konumdaki bu varlığı 'Faal Akıl' olarak isimlendiren Farabi'ye göre, üzerinde yaşadığımız âlemdeki hadiselerin tümünde bu aklın aktif rol oynadığı muhakkaktır.⁶⁵

Faal Akıl insan ile Tanrı arasında bir köprüdür. Bu akıl maddeden arınmış olan, maddeden bağımsız olan varlıkların birinci basamağını meydana getirir. Faal Akıl hazır halde olan veya güç halinde olan düşünürleri etkin hale getirir.⁶⁶ Aristo, bu aklın kuvve halinde değil, fiil halinde akıl olduğunu söyler ve bu akla Faal Akıl adını verir.⁶⁷

Faal akıl, bilkuvve aklı, bilfiil akla; bilkuvve kavramları, bilfiil kavram haline getirir. Bu ilişki, güneş ile gözün görmesi arasındaki ilişkiye benzer. Karanlıkta bilkuvve görme gücüne sahip bulunan göz, güneşin aydınlatması ile nesneleri görür hâle gelir. Göz, karanlık bir ortamda bulunduğu sürece bilkuvve gözdür. Işık göze, havaya ve benzeri ortama vurunca, ışık sayesinde göz bilfiil göz, renkler de bilfiil renk haline gelir. Gözü bilfiil görür kılan ve bilkuvve kavramları bilfiil kavrama dönüştüren, Faal Akıl'dır.⁶⁸ Farabi'nin düşüncesinde bir yanda görülmeye hazır duran obje, diğer yanda ise görmeye hazır göz bulunur. Karanlıktaki göz ile eşya potansiyel olarak görmeye ve görülmeye hazırlanan varlıklardır. Ancak ışık olmadan görme fiili gerçekleşemez. Işık parlayınca göz gören, obje görünen varlıklara dönüşür. Sonuçta görme fiili gerçekleşir. İşte faal aklın durumu ışığın durumu gibidir. Faal aklın müdahalesi ile akıl idrak eder, eşyalar da idrak edilir hâle gelir. Farabi bu görüşü ile bilgiyi fizik ötesi alana bağlamıştır.

Faal Aklın etkisiyle akıl çalışmaya başlar, yani bilgi sahibi olur ve düşünceler üretir. Bilgi sahibi olmak ve düşünmekle akıl, en üst ve mükemmel düzey olan müstefad akıl düzeyine ulaşır. Müstefad akıl düzeyi aynı zamanda Faal Akılla iletişim ya da ittisal kurulabilecek düzeye işaret eder. Müstefad akıl, Faal Akıl'a yaklaşır ve onunla iletişim kurabilecek bir üstünlüğe ulaşır. Böylece onunla aynı

⁶⁵ Fahrettin Olguner, **Farabi**, Akademi Kitapevi, İzmir, 1983, s. 96.

⁶⁶ Netton, s. 80; Farabi, Medine, s. 86; Farabi, Me'ani'l-akl, s. 133.

⁶⁷ Farabi, Aristo Felsefesi, s. 154.

⁶⁸ Farabi, Me'ani'l-akl, s. 134; Farabi, Siyase, s. 40; Farabi, Medine, s. 86.

olmayan bir benzerliğe sahip olur. Faal Akıl'la ittisal, insanın nihai yetkinliğini ve mutluluğunu oluşturur. Faal Akıl ile bağlantı kuran kişinin gerçekte hükümdar olup, vahiy alan kişi olduğunu kabul etmek gerekir. Çünkü insana, ancak Faal Akıl ile kendisi arasında başka aracı kalmadığı zaman vahiy gelir. Farabi, aklın gelişim düzeylerini madde-suret ilişkisiyle açıklar. Ona göre bilfiil akıl, edilgen akıl ile kazanılmış aklın maddesi ve konusu gibidir. Kazanılmış akıl da Faal Aklın maddesi ve konusu gibidir. İnsana şeyleri ve fiilleri nasıl tanıyacağı ve onları nasıl mutluluğa yönlетеceğı hususunda bilgi sahibi olmasını sağlayan güç, Faal Akıldan münfail akla akar. Faal Akıldan münfail akla gelen bu akış vahiydir.⁶⁹

Yukarıda geçtiğı gibi insanın varoluş amacı mutluluktur. Mutluluk, varlıkların en son yetkinliğidir. İnsan aklını bilfiil hale getirip kazanılmış akıl düzeyine çıkardığında, bu mutluluğa ulaşmış olur. Bu da ancak insanın Faal Aklın vermiş olduğu ilk ilkeleri kullanarak aklını geliştirmesine bağlıdır.⁷⁰

1.3.1. Faal Aklın İnsani Aklın Gelişimine Etkisi

Ahlakı psikolojiye dayandıran Farabi, mutluluğun felsefi bir hayatı gerektirdiğine ve uygun bir zihin eğitimi olmaksızın elde edilemeyeceğine işaret eder. İnsan zihninin en üst aşaması, aynı zamanda, insani varlıkların ulaşabileceğı en yüksek mutluluktur. Onun nihai mükemmelliğı ruhların bedenlerinden özgür hâle gelmesi ve böylece bedenın etkilerinden uzak olmasını gerektirir. Böylece ideal devletin yurttaşlarının ruhları ölümsüz hâle gelir; onlar için sonsuz ve artan bir mutluluk vardır.⁷¹

Bütün bunlarda aşkın bir kaynağı ihtiyaç olduğunu Farabi, açıkca ifade eder. Aşkın kaynak Faal Akıldır. Bu aklın etkisi olmadan insani aklın gelişimi ve bilgilenmenin gerçekleşmesi mümkün değildir.

Ruhun aşağı yetileri olan besleyici, duyucu ve tahayyül edici yetiler tabiat tarafından idare edilmelerine karşılık, bilkuvve akılsallar ile bilkuvve maddi akıl tabiata bağlı değildir. Bilkuvve akılsalları bilfiil akılsallara geçirecek bir güce ihtiyaç vardır. Onları kuvveden fiile geçirecek olan fâilin tözü, bilfiil akıl ve maddeden ayrı

⁶⁹ Farabi, Siyase, s. 85.

⁷⁰ Farabi, Siyase, ss. 40-41.

⁷¹ Farabi, Medine, ss. 85-89; Aydın, Yanlış Anlamalar, s. 29-30.

bir varlık olmalıdır. Daha önce geçtiği gibi, böyle aşkın bir aklın varlığını Farabi, güneş ve görme arasındaki ilişkiyle açıklar.

İnsanda baştan itibaren, var olan akla gelince, o akılsalların tasavvurlarını kabul etmeye hazır maddi bir istidattır. O, bil kuvve akıl ya da maddi akıldır; o aynı zamanda bilkuvve akılsaldır.⁷²

Farabi burada açıkça insan aklı üzerinde ay üstü akıl dediği faal aklın etkisinden söz eder. Bu aklın insan aklı üzerindeki etkisi ile akıl kendi etkinliklerini gerçekleştirmeye muktedir hale gelir. Yine söz konusu etkinlikle birlikte insan aklı çeşitli gelişim aşamalarından geçer. Ve onda ameli sanatların ilkeleri olan akılsallar, insanın fiillerinde güzel ve çirkin olan şeyleri bildiren ilkeler, ilk neden ve ilkeler gibi insanın fiillerinin konusu olmayan varlıkları bilmede kullanılan ilkeler meydana gelir. Özetleyecek olursak aklın gelişimiyle birlikte insanda ameli sanatların bilgisi, ahlaki bilgi ve metafiziksel bilgiler oluşur. Bu gelişimin en üst aşaması aynı zamanda insani varlıkların ulaşabileceği en yüksek mutluluktur.

Farabi nihai mükemmelliği mutluluk olarak adlandırır. İnsandaki ilk akılsallar, onun ilk mükemmelliğini teşkil eder. Ancak bu akılsallar ona sadece nihai mükemmelliğine ulaşmasında kullanmak üzere verilmişlerdir. En yüksek mutluluğa ulaşan insan, yine de, Faal akıldan aşağıdadır. Bu durumda insan tamamen madde dışı ve aşkın akıllara yakın veya benzeyen ama aynı olmayan bir hayat sürer. Bize bu iyi hayatı ancak felsefe sunar.

İki tür mükemmellikten bahsedilir. Birincisi insanın yaratılışı itibari ile sahip olduğu ilk akılsallardır. İnsan bu ilk akılsalları nihai mükemmelliğe ulaşmada kullanır. İlk akılsallardan veya ilk mükemmellikten daha ileriye gitmeyen insanlar ‘cahil’ kişiler olarak adlandırılır.⁷³ Böyle kimselerin ruhları bedenleriyle birlikte çözülür ve ortadan kaybolur.⁷⁴

İnsandaki ilk akılsallar sadece ilk mükemmelliği teşkil eder. İnsan bu akılsallarla nihai mükemmelliğe ulaşmalıdır. Bu nihai mükemmellik mutluluktur. Mutluluk, insan ruhunun varlık bakımından kendisine dayanacağı bir maddeye ihtiyaç duymayacağı bir mükemmellik derecesine ulaşmasıdır.

⁷² Farabi, Medine, s. 201; Farabi, Me’ani’l-akl, s. 130.

⁷³ Farabi, Tahsil, s. 66.

⁷⁴ Aydın, İbn Sina, s. 61.

İnsanın Faal Akıl ile tamamen birleşmesi imkânsızdır.⁷⁵ Bütün insani varlıkların ilk mertebesi olan bilkuvve akıl mertebesi bir tektir. Bu akıl daha sonra fiil halinde olan edilgin akla dönüşür. Bunun arkasından da kazanılmış akıl mertebesi gelir. Bunun ötesinde, insan ruhunun dışında Faal Akıl vardır. Aynı ilişki şu şekilde ele alınabilir; bilkuvve akıl bilfiil edilgin aklın maddesi, bilfiil edilgin akıl kazanılmış aklın maddesi, kazanılmış akıl da kendi payına faal aklın maddesi olarak ele alınabilir.⁷⁶ Faal aklın, Farabi'nin bazen Ruhul Kudüs ve derecesini de melekut olarak adlandırdığı iki önemli görevi vardır. Birincisi varlıklara şekil verir; insan aklını aydınlatarak Allah'ın, saadetin ve diğer ruhani varlıkların idrak edilmesini sağlar. İnsan faal akıl vasıtasıyla Allah'la irtibat kurar. Vahiy, ancak O'nun aracılığıyla olur. İnsan aklı ile faal aklın birleşmesi (ittisal) ilmin ve saadetin kaynağıdır.⁷⁷

İbn Sina'da da akıl, heyulani düzeyden kazanılmış düzeye sadece kendi imkânlarıyla çıkamaz. Onun bu düzeye çıkabilmesi, heyulani düzeyde olmayan, sürekli fiil halinde olan bir varlığın yardımıyla olur. Bu varlığın adı Faal Akıldır. Bu aklın yardımıyla derece derece yükselen insan aklı, her türlü yetkinliği kazanır. Böylece akıllar dünyasının (melekut âleminin) şerefli bir üyesi olur. Sonunda insan aklı, faal akılla birleşir. İslam felsefesi literatüründe "ittisal" adı verilen bu birleşme, gerçek anlamda "saadetin" elde edilmesidir. İbn Sina, Farabi'nin görüşlerini tekrarlayarak faal aklın görevini şöyle açıklar. Faal aklın birinci görevi, o sürekli fiil halinde olduğu için suretleri vermek (vahib as-suvar) ve insan aklını aydınlatmaktır. İkinci görevi ise aklı, maddeden bağımsız varlıkları tasavvur edecek dereceye çıkarmak ve böylece mutluluğun gerçekleşmesini sağlamaktır.⁷⁸

İnsan mutluluk mertebesine bazısı fikrî, bazısı bedenî olan fiillerle ulaşır. Bu fiiller belirli istidat ve melekelerin sonucu olan kesin ve belirli fiillerdir. Çünkü mutluluğa engel olan fiiller de vardır. Mutluluk kendisi için istenen iyidir; onun ötesinde insanın elde edebileceği daha büyük bir şey yoktur. Mutluluğun elde edilmesinde yararlı olan iradi fiiller, güzel fiillerdir. Bu fiillerin kendilerinden doğdukları istidat ve melekeler ise *erdem*dir. Bunlar kendi özleri bakımından değil,

⁷⁵ Farabi, Me'ani'l-akl, s. 133.

⁷⁶ Farabi, Medine, s. 87.

⁷⁷ Aydın, Sa'adet Kavramı, s. 10; Farabi, Siyase, s. 79; Arkan, ss. 594-596.

⁷⁸ Aydın, İbn Sina, s. 43.

mutluluğun kendisinden ötürü iyi şeylerdir. Mutluluğa engel olan fiiller kötü şeyler, yani kötü fiillerdir. Bu fiillerin kendilerinden doğduğu istidatlar ve melekeler ise eksiklikler, *erdemsizlikler* ve aşağılık niteliklerdir.

Genel olarak bakıldığında insanın mutluluğunun, yani ahlâkî varlığının, Faal Aklın insan aklı üzerindeki etkisine bağlı olarak insanın bilgi kazanmasıyla ortaya çıktığı görülmektedir. Ancak Faal Aklın etkisinin ortaya çıkmasında ve bu sayede bilgiye ulaşılmasında beşeri bir çabanın gösterilmesi zorunludur. Bu çabada insanın öncelikle bilgi elde edeceği duyu güçlerini harekete geçirmesi, dış dünyaya dair veriler toplaması ve sonra bu veriler üzerinde iç duyularını kullanması gerekir. Dış ve iç algı güçlerinin işleyişini açıklamakla bilginin elde edilmesi ve yetkinleşme sürecinin bir bütün olarak görülmesi mümkün olacaktır.

1.3.2. Bilgi Elde Etme Yolları: Hârici ve Dâhili Duyular

Buraya kadar aklın gelişim aşamaları ve buna bağlı olarak kazanılacak mutluluk/yetkinlik durumları üzerinde durduk. Aşağıda ise aklın gelişim süreciyle doğrudan ilişkili olan bilginin nasıl kazanıldığı üzerinde duracağız.

Farabi felsefesinde, sadece kendisi için istenen yegâne iyilik ve amaç mutluluktur. Bu mutluluk insanın maddi boyutunun disiplin altına alınması ve ruhun maddi olan her şeye karşı tam bir bağımsızlık kazanması olarak değerlendirilir. Dolayısıyla insan bir akıl varlığıdır ve onun mutluluğu da akla dayalı bir yetkinleşme süreci içerisinde gerçekleşir. Bu durumda aklın işlevi olan düşünme ile insanın en son gayesi olan mutluluk arasında zorunlu bir ilişki bulunmaktadır. Bilgi nedir? İnsan neyi bilebilir ve bunu nasıl bilebilir? Bu sorulara Farabi gözüyle cevap vermeye çalışmak, Farabi'nin bilgi felsefesini anlamamıza yardımcı olacaktır. Birinci sorunun cevabında bilginin sahası ve kaynağı üzerinde, ikinci sorunun cevabında ise bu bilgiyi edinme yolları üzerinde duracağız.

Epistemolojinin, yani bilgi felsefesinin, temel amacı bilme hakkında bilgi vermektir. İkinci olarak ise bilgi edinme yolları, yani bilginin kaynakları hakkında bilgi vermektir. *Bilimlerin Sayımı Kitabı*, *Akl Risalesi* ve *Harfler Kitabı* Farabi'nin

bilgi felsefesi hakkında bilgi veren başlıca eserleridir.⁷⁹ Aslında Mantık ilmi bilimsel bir çerçevenin çizilmesinde Müslüman âlimlere yardımcı olmuştur.

Bir şeyin bilgisini, akıl kuvvetiyle, tahayyül veya duyular vasıtasıyla elde ederiz. Eğer bilgi akılsal kuvvetle elde edilebilecek bir bilgi ise akıl kuvvetiyle elde edilir. Buna fikrî kuvvet de denir. Bu kuvvet düşünmeyi ölçüp biçmeyi, çıkarsama yapmayı ve dikkatle incelemeyi gerektirir. Eğer bu şeyin bilgisi duysal algı ile elde edilebilecek türden ise bu bilgi bedenın bir fiili ile ruhun bir fiilinin birleşmesinden oluşur. Örneğin görölerek elde edilebilecek bir bilgi ise hem gözlerimizi kullanmamız gerekir hem de görölecek şeyin arzu edilmesi gerekir. Bu durumda diğler duyular da işin içine girerek arzu edilen şeye ulaşmak için elden gelen yapılır.⁸⁰

Farabi, *Bilimlerin Sayımı Kitabı*’nda esasen bilim olarak tanınan bilimleri sayar ve ilimlerin sayımında bilinebilir alanla ilgili bilimleri tasnif eder.⁸¹ Siyaset bilimi bu tasnifin içinde yer alır. O, buna fıkıh ve kelâmı da dâhil eder. Çünkü fıkıh ve kelâm hayatı düzenleyen konularla ilgilenir. Kısaca medeni hayatın düzenlenmesinde siyaset ilmine yardımcı olur.

Farabi, fizik ilminde bir şeyin oluşumunu açıklamak için dört nedene başvurur. Bu dört nedeni o şeyin bilgisinin elde edilmesiyle ilişkilendirir. Ona göre bu dört neden ve onlarla ilişkili bilgi şu şekilde ifade edilir. (i) Maddi neden: Bir şeyin kendisinden varlığa geldiğı madde veya değişmelerin ortaya çıktığı tözdür. Cismin maddesi, mesela masanın tahtası. (ii) Formel neden: Bir şeyin değişme süreci sonunda aldığı şekil, kazandığı formdur. Yani maddenin aldığı şekildir. Mesela masanın dört köşeli olması. (iii) Fâil neden: Bir şeyde değişme başlatan, değişmeyi ortaya çıkaran hareket ya da değişme kaynağı, yani cisme o şekli veren. Mesela masayı yapan marangoz. (iv) Ereksel neden: Bir varlıktaki değişmenin kendisi için olduğu şey, değişmenin yöneldiğı amaç, yani cismin ne için yapıldığı. Mesela

⁷⁹ Netton, s. 61.

⁸⁰ Farabi, Medine, s. 76.

⁸¹ Farabi, ilimleri sınıflarını “İlimlerin Sayımı” adlı eserinde açıklamaktadır. Bu tasnifi; ilimleri saymak ve her birisinin konusunu tarif etmek, dallarını ve o dalların içerdikleri konuları açıklamaktır. İlimleri nazari ve pratik ilimler olarak ikiye ayırır. Nazari ilimler; matematik, tabiat ilmi, metafiziktir. Pratik ilimler ve siyasi (idari) felsefedir. Bu ilimler ikiye ayrılır: birincisi güzel işlerin yapılmasını bildiren ilim, güzel işlerin kendinden meydana geldiğı ahlak ve bunları yapma gücü “Sanat Ahlakı” veya ahlak ilmi denir. İkincisi; toplum yararına olan şeyleri yapmaya yarayan bilgilerdir, buna siyasi felsefe ya da siyaset denir. Farabi, *İhsa’ül-Ulum (İlimlerin Sayımı)*, 3. Baskı, çev. Ahmet Ateş, MEB Yay., İstanbul, 1990, (İhsa’ül-Ulum), ss. 54-55.

masanın, üzerinde kitap okumak için yapılması.⁸² Fizik alanında yapılan bu açıklama pratik alanda fiillerin açıklaması sırasında da bize yardımcı olacaktır.

Farabi düşüncesinde, insanın nasıl bilebileceği sorusu ise Farabi epistemolojisinin diğer bir boyutunu oluşturur. Farabi'ye göre gerçek aklî bilginin elde edilmesi için insan aklının Faal Akıl ile irtibat kurması gerekecektir. Bu ilk işlemdir ama bu işlemde henüz bilgi elde edilmiş değildir. İkinci safha bilginin sezgicilik safhasıdır. Faal Akıl ile irtibat kurmasından sonra, müstefad akıl, kendisindeki makulatların Faal Akıl ile uygunluk içinde olup olmadığını kontrol etme imkânı bulur. Varlıklardan elde ettiği bilgilerin doğru olup olmadığını kontrol eder. Farabi'ye göre bilgi önce mantıkî ve hissî bir tasavvurdur, sonra da aklî tecrübeden geçerek, aklî bir tasdik hâline gelir.⁸³

Farabi ayrıca felsefeyi teorik ve pratik olarak ikiye ayırmaktadır. Teorik felsefe matematik bilimlerini, fiziği ve metafiziği kapsamaktadır. Teorik bilgi, bilindiğinde, eylem doğurmayan ya da gerektirmeyen bir bilgidir. Pratik bilgi ise bir eylem gerektirir.⁸⁴ Teorik bilgi insana mutluluk kazandırır. Bu bilgi insana sadece dünya mutluluğunu değil aynı zamanda âhiret mutluluğunu da kazandırır.⁸⁵ Bilgi aynı zamanda kişide pratik aklı da oluşturur. Bu sayede insan birçok sanat ve pratik işler yapmayı kazanır. Bilgi siyaset ve ahlâk alanını da şekillendirir. Bilginin değerini gerçek anlamda bilen kimseler filozoflardır ve mutlu bir devletin kurulması için filozofların başkanlık etmesi gerekir. Aristo da bilgiyi amelî ve nazarî olarak ikiye ayırır. Amelî bilgi kişinin erdem, güzellik, şeref ve yüceliğe sahip olduğu durumda insanın faydalanması için arzu ettiği ilimdir. Nazarî bilgi ise başkası için değil sırf kendisi için arzu edilen ilimdir. Kişi duyularını bazen nesneleri ayırt etmede, bazen de kavramada kullanır.⁸⁶

Farabi, bilgi derecelerine ve onların neticesinde kazanılan mutluluk derecelerine göre insan topluluklarını *faziletli* topluluklar ve *faziletli olmayan* topluluklar olarak ikiye ayırır. Faziletli şehrin tek şekli vardır. Ama fâzıl olmayan şehir *fâsık* ve *dalâlette olan* şehirler şeklinde ikiye ayrılır.⁸⁷

⁸² Netton, s. 65; Farabi, İhsa'ül-Ulum, s. 112.

⁸³ Bayraktar, s. 182.

⁸⁴ Netton, s. 67.

⁸⁵ Farabi, Tahsil, ss. 2-3.

⁸⁶ Farabi, Aristo Felsefesi, s. 95.

⁸⁷ Farabi, Siyase, ss. 75-76; Farabi, Medine, ss.121-133.

1) Faziletli şehir: Faal akıl ile ittisali gerçekleştiren bilge kişilerin yönettiği şehirdir. Bu tür devletlerin fertleri de bilgilidir. Siyaset, dünya ve âhiret bilgisi üzerine kurulmuştur. Faziletli şehrin başkanının birçok özelliklerinin bulunması şarttır. Mükemmel bir başkanda hem nazarî aklın hem de hayal gücünün mükemmel olması gerekir. Bu yüzden Farabi, felsefesinin en yüksek noktasında *başkanı, filozofu ve peygamberi* birleştirir. Felsefe olmadan başkan, saadetin ne olduğunu kavrayamaz. Hayal gücü olmadan da mutluluğun idraki için şart olan kanun yapma ve dolayısıyla siyasî bir çerçeve ortaya koyma imkânı bulamaz. Siyaset olmadan da mutluluğun ne olduğu başkalarına öğretilemez.⁸⁸

Bu şehrin halkı da genel olarak ikiye ayrılır. *Birincisi* taakkul edebilenler; Bunlar Allah'ı, ruhani varlıkları, saadeti kavrayabilen hikmet sahibi kişilerdir. *İkincisi* tahayyül edebilen kişilerdir. Bu kimseler gerçekleri sembolik olarak kavrayabilenlerdir. Birinci sınıf, gerçeği tasavvur eder. Yani varlıkların esasını, onların derecelerini, mutluluğu ve fâzıl şehrin idaresini bilir. Onları oldukları gibi kavrar. İkinci sınıf ise onları ancak hayal edebilir. Farabi, birincisine hükemâ sınıfı, ikincisine ise müminler sınıfı adını verir. Her iki yol da mutluluğa götürür. Ama hükemânın mutluluğu mümininkinden daha fazladır.⁸⁹

2) Fazıl Olmayan Şehirler: Bu devletler heyulani veya bilkuve akıl seviyesinde kalmış kişilerin yönettiği devlettir. Kişiler ve yöneticiler bazı şeyleri bilseler de gerçekte cahildirler. Bildikleri şey yalnız dünya işleridir.

a) Fâsık şehir: Farabi'ye göre fâsık kelimesi doğrunun ne olduğunu bilen fakat ona göre hareket etmeyen kişidir. Bu devlet şekli teorik olarak doğru bilgilere sahip fakat pratik olarak bu doğru bilgilere değil de, yanlış ve gerçek olmayan bilgilere göre yönetilen devlettir. Doğru bilgiye sahip olan fâsık, ittisal ile gerçekleşen asıl amaçtan şuurlu olarak sapar. Bu bakımdan büyük bir acı içine düşer. Dünya işleri ile meşgul olduğu için o, bu acıyı pek duymaz. Fakat ölüm, bedenini elinden alınca dünya zevkleri ile ilgisi kesilir. O zaman cezasını bütün şiddeti ile duyar. Cahilin böyle bir azap duymayışı onun aklının heyulâni seviyede kalmasındandır. Oysa fâsığın akli maddeden uzaklaşmış ve bilen varlık durumuna gelmiştir. İşte bütün sorumluluk bu bilmenin sonucudur.⁹⁰

⁸⁸ Aydın, Sa'adet Kavramı, s. 15; Farabi, Fusul, s. 69; Farabi, Medine, s. 104.

⁸⁹ Aydın, Sa'adet Kavramı, s. 16; Farabi, Siyase, ss. 92-93.

⁹⁰ Aydın, Sa'adet Kavramı, s. 21; Farabi, Siyase, s. 112; Farabi, Medine, s. 108.

b) Dalâlette Olan Şehir: Tamamen içgüdülerle idare edilen insan gruplarıdır. Aklî ve dinî bilgidен yoksun idarecilerin yönettiği topluluktur.⁹¹ Bu şehrin halkı saadet hakkında yanlış bilgilere sahiptir. Onlar böyle bir duruma adeta zorla iletilmiştir. Onlara sunulan imaj ve semboller gerçek olmaktan uzaktır. Onlara tavsiye edilen fiiller saadete ulaştıran fiiller değildir.⁹²

Görüldüğü gibi bilgi derecesi kişinin kazandığı mutluluğu ve toplumun derecesini belirlemektedir. Faal akıl ile ittisali gerçekleştirip bilgi elde eden toplumlar mutluluğu kazanmış toplumlardır. Tamamen içgüdülerle hareket eden toplumlar ise dalâlette olan şehirlerdir.

Buraya kadar Farabi’de, nefsi ve güçlerini, bilgi elde etme yollarını, bilginin safhalarını anlatmaya çalıştık. İnsanın ahlâk ve siyaset alanında mutlu olabilmesi için ilk önce, nefsin ve güçlerini tanıması gerektiği üzerinde durduk. Çünkü sağlıklı bir nefis, mutluluğun ön şartıdır. Kişi kendini tanıyarak ve nefsinin güçlerini doğru bir şekilde kullanarak mutluluğa ulaşmaya çalışır. Farabi, fikrî süreçleri ruhsal faaliyetlerle birlikte ele alıp değerlendirmiştir. Bu nedenle de nefsi ve güçlerini tanımaya önem vermiştir. Biz de nefsi ve güçlerini Farabi gözüyle açıklamaya çalıştık.

Bunun yanında Farabi’nin bilgi felsefesi, sağlıklı bir fikrî süreç ile bunun sonunda ulaşılacak ebedî mutluluk için gereklidir. Farabi’nin düşüncesine göre, kuvve hâinden fiile, bu aşamadan da müstefad akıl aşamasına geçemeyen ve faal akıl ile ittisal kuramayan akıllar gerçek mutluluğa ulaşamaz. Faal akıl ile ittisal düzeyine ulaşan akıllar ise bilginin değerini gerçek anlamda bilen kimselerdir, yani *filozoflar* ve *peygamberler*dir. Bu kimseler faziletli şehirlerin yöneticileridir. Faziletli şehrin yaşayanları da aynı zamanda bilgilidir. Fâzıl olmayan şehirlerin ise yöneticilerinin akıl seviyeleri kuvve halinde kalmıştır. Bu şehrin halkı da cahil kimselerden oluşur.

Sonuç olarak, fikrî faziletlere geçmeden önce, fikrî faziletlerin oluştuğu nefsin güçleri ve bilgilenme sürecine dair bilgiye sahip olmanın gerekliliğinin Farabi’nin ahlâk ve siyaset felsefesinin zeminini oluşturduğu ortaya çıkmaktadır. Gelecek bölümlerde, fikrî faziletlerin ahlâk ve siyasetteki yerini daha iyi

⁹¹ Bayraktar, s. 185.

⁹² Aydın, Sa’adet Kavramı, s. 22; Farabi, Siyase, s. 112.

anlayabilmek için, pratik akıl ve fonksiyonları ile birlikte fikrî faziletlerin diğer faziletlerle ilişkisini açıklamaya çalışacağız.

İKİNCİ BÖLÜM

PRATİĞİN BİLGİSİ

Bu bölümde insanın yapıp etmeleriyle ilgili alanda pratik aklın rolünü araştıracağız. Pratik akla geçmeden önce Farabi'nin mutluluk, yetkinlik, iyi, kötü, zihin gücü, irade zayıflığı vb. kavramlarına değinmek pratik aklı ve fonksiyonunun anlaşılmasında bize kolaylık sağlayacaktır.

2.1. PRATİK AKIL VE FONKSİYONLARI

Pratik (amelî) akıl, insanın tecrübe etmekte, duyu ile elde ettiği şeyleri müşahade etmekte, bireysel şeyleri tercih etmekte kullandığı kuvve (meleke)dir.⁹³

Farabi, pratik akıl yürütme hakkındaki görüşlerini açıklarken Eflâtun ve Aristoteles'ten yararlanır. Bu iki filozof arasında *bilginin kaynağı* konusunda bazı farklılıklar vardır.⁹⁴ Eflatun'a göre “ Öğrenmek hatırlamaktır”.⁹⁵ Yani kişi bir şeyler öğrenmek istiyorsa bunun bilgisi önceden bu kişide vardır. Örneğin bu iki nesne birbirine eşit midir? diye merak eden biri, eşitlik bilgisine önceden sahiptir. Eflâtun ilkelerin teorik bilgisinin pratik için de geçerli ve gerekli olan aynı bilgi olduğu anlayışını savunur. Ona göre pratik ve teorik diye bir bilgi ayırımından söz edilemez. Aristoteles ise “herhangi bir duyusunu yitiren kimse herhangi bir bilgisini yitirmiştir”⁹⁶ diyerek bilginin zihinde duyu yolu ile meydana geldiğini savunur. *Aristo Felsefesi*'nde Farabi iki çeşit bilgiden bahseder. Birincisi insanın faydalanması için arzuladığı ilim, ikincisi başkası için değil sırf kendisi için arzulanan ilimdir.⁹⁷ Ona göre nefis ve tabiat insanın olgunluğa ulaşması için yeterli değildir. Olgunluğa ulaşmak için kişinin amelî akla da (seçme ve iradeye) sahip olması gerekir.⁹⁸

Farabi, Aristoteles gibi, bilgiyi teorik ve pratik olarak ikiye ayırır. Böyle bir ayırma gitmekle birlikte o, Eflâtun ve Aristoteles'in düşüncelerini birlikte ele alıp

⁹³ Farabi, Fusul, s. 44.

⁹⁴ Farabi, “Eflâtun ile Aristoteles'in Görüşlerinin Uzlaştırılması (Kitâbü'l-Cem' beyne re'yeyi'l-hakîmeyn Eflâtun el-ilâhi ve Aristûtâlis)”, çev. Mahmut Kaya, **İslâm Filozoflarından Felsefe Metinleri**, Klasik Yay., İstanbul, 2003, (Kitâbü'l-Cem'), ss. 168-171.

⁹⁵ Farabi, Kitâbü'l-Cem, s. 168.

⁹⁶ Farabi, Kitâbü'l-Cem, s. 169.

⁹⁷ Farabi, *Aristo Felsefesi*, s. 95; Farabi, Fusul, s. 44.

⁹⁸ Farabi, *Aristo Felsefesi*, s. 152.

değerlendirir. Ona göre amelî akıl, bilinen ve sadece bilinmekle kalmayıp eyleme dökülen şeylerle ilgili olduğu için, onun faaliyeti eylemden bağımsız olarak ele alınamaz. Çünkü eylem olmaksızın onun aktivitesi havada kalmakta, boş ve anlamsız olmaktadır. Bir şeyin nazarî akıl tarafından kavranması ise, onun akıl dışındaki varlığını içermez. Çünkü nazarî akıl, ya zaten soyut olan nesneleri ya da soyutlamak suretiyle kendi bilgi nesnesi haline getirdiği varlıkları konu edinir. Bir şey hakkında nazarî akla dayalı bir açıklama vermek, onun bilfiil varlığı hakkında açıklama vermek değildir. Bu yüzden insan iradesine bağlı olarak bilfiil varlığa getirilebilecek olan şeyler, amelî aklın konusunu teşkil eder.⁹⁹ Farabi, amelî hikmeti insanî iyilikleri elde etmede mükemmel düşünme olarak ele alır. Bu bağlamda pratik akıl yürütmeyi de daha çok mükemmel düşünme olarak değerlendirir.¹⁰⁰

Akıl yürütme sürecinde amaca ulaşmak için tercihte bulunma ve amaca ulaştıracak vasıtalar üzerinde düşünme gibi eylemler zihnî faaliyetlerdir. Belirli bir eylemi tercih etmek, hem insanın gücü dâhilinde olan hem de yapılabilecek nitelikte olan eylem hakkında kesin bir karara varmaktır. Bu süreçte fikir gücünün de önemli rolü vardır. Fikir gücüyle belirli bir gayenin nasıl elde edileceği hakkında düşünüp bir karara varma ya da tercihte bulunma arzu gücüyle ilişkili olduğu için karara varma ya da tercihte bulunma fikrî bir arzuyu ifade eder.¹⁰¹

Bir şey hakkında ne yapıp ne yapamayacağımıza karar vermek için düşünmek ise fikir yürütmeyi oluşturur. Fikir gücünün fazileti, amelî (pratik) akıl, amelî hikmet, zihin, fikir mükemmelliği ve doğru zandan oluşur.¹⁰²

Fikir gücünün fazileti olan amelî hikmet, ev ve şehri yönetmede, iyi bir maişet temin etme, zenginlik ve yücelik gibi insani iyilikler elde etme, istişare etme, düşmana karşı koyma ve onu uzaklaştırma gibi konularda mükemmel düşünmeyi içerir.¹⁰³ Bütün bunlar daha çok pratik akıl yürütmeyi ifade eder. Dolayısıyla fikir gücüyle ilgili olarak söylediklerimizi yeniden ifade edebiliriz. Fikir yürütme bilgiye dayalı, gayeye yönelik ve eyleme kılavuzluk eden bir akıl yürütmedir. Bu tanım aynı zamanda sanatların icra edilmesinde ve ahlâkî eylemlerin gerçekleştirilmesinde

⁹⁹ Farabi, Tahsîl, ss. 66-67.

¹⁰⁰ Farabi, Fusul, s. 44.

¹⁰¹ Farabi, **Tenbih Ala Sebili's-Sa'ade (Mutluluk Yoluna Yönelme)**, çev. Hanifi Özcan, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., İstanbul, 2005, (Tenbih), s. 165.

¹⁰² Farabi, Fusul, s. 44.

¹⁰³ Farabi, Fusul, s. 44.

pratik akıl yürütmeyi de içerir.¹⁰⁴ Pratik akıl yürütmenin veya amelî aklın mükemmel kullanımı, amelî hikmete sahip olmayı ifade eder. Bu durumda amelî hikmetin nasıl kazanıldığına bakmak gerekecektir.

2.1.1. Amelî Hikmet

Farabi, *Fusul*'de amelî aklın düşünce ve beceri ile ilgili olduğunu ifade eder.¹⁰⁵ Amelî hikmeti, bir insanın gerçekte büyük bir iyiliğe ve erdemli bir gayeye ulaşmak için yapması daha iyi ve daha uygun olan şeyleri ortaya çıkarma ve mükemmel düşünme kudreti olarak tanımlar.¹⁰⁶

Amelî hikmet, ister mutluluk olsun isterse mutluluk elde etmek için gerekli olan bir şey olsun, bir insan için gerçekten büyük bir iyilik, faziletli ve şerefli bir amaç meydana getirmek için yapılan şeyde en mükemmel ve en iyi şeyleri ortaya çıkarma ve mükemmel düşünme gücüdür. Örneğin zekilik, daha küçük bazı iyilikleri elde etmede en üstün ve en iyi olanı mükemmel olarak ortaya çıkarma gücüdür.

Bir önceki konuda geçtiği gibi, Farabi'ye göre aklın fikrî kısmının bir erdemi amelî hikmettir.¹⁰⁷ Amelî hikmet de bilgi, sanat, mükemmel düşünme ve ahlâkî erdem gibi unsurlardan oluşur.¹⁰⁸ Bir başka ifade ile söyleyecek olursak amelî hikmet, doğru bir mutluluk tasavvurundan ve bunu belirli fikrî ve amelî durumlara uygulayabilme yeteneğinden meydana gelir.

Aristoteles, insanın yapıp eden bir varlık olması yönüyle eylemler üzerinde düşünüp taşındığını ve bir karar verdiğini belirtir. Ona göre insan pratik işlerde, gaye hakkında değil ancak gayeye ulaştıracak araçlar üzerinde düşünüp taşınır. Bu tür bir düşünmede önce gaye belirlenir, sonra ona nasıl ve hangi araçlarla ulaşılabileceği araştırılır. Sonunda en kolay ve en iyi şekilde gerçekleştirilecek yol belirlenerek gaye gerçekleştirilir. Farabi, Aristoteles'in bu düşünme biçimini amelî hikmet olarak adlandırır.¹⁰⁹ O, Aristo'yu takiben bunu doktor-hasta ilişkisi üzerinden açıklar. Bir hastayı inceleyen doktorun doktor olarak gayesi hastayı iyileştirmektir. O, bu gaye

¹⁰⁴ M. Aydın, Pratik Akıl, s. 152

¹⁰⁵ Farabi, *Fusul*, s. 30.

¹⁰⁶ Farabi, *Fusul*, s. 44; Farabi, *Aristo Felsefesi*, s. 152.

¹⁰⁷ Farabi, *Fusul*, s. 44.

¹⁰⁸ Farabi, *Fusul*, ss. 30-31.

¹⁰⁹ Farabi, *Fusul*, ss. 44-45.

hakkında fikir yürütmez ama bu gayeyi gerçekleştirecek vasıtalar hakkında fikir yürütür. Sonunda vasıtalarından birini tercih eder.¹¹⁰

Amaca ulaşmak için en yararlı şeyleri keşfetmek fikrî gücün işi ise, ilk önce amaç belirlenmeli sonra da amaca ulaştıracak vasıtalar üzerinde düşünülmelidir. Fikir gücünün bu vasıtalar üzerinde düşünmesi pratik aklın alanı ile ilgilidir.

Pratik hayatın düzenlenmesi ya da ahlâk ve siyaset, pratik aklın etkileri içindedir. Ahlâkî ve siyasî bilgi, iradi faaliyetlerle ilgili olduğu için pratik akılla da ilgilidir. Ahlâkî ve siyasî bilgiyle doğrudan ilişkili olan fikir gücü, kıyasa dayalı düşünmenin gayeye ulaştıracak vasıtaları hakkında düşünmez. Arzu gücü ile ilgili olan iffet, şecaat, cömertlik ve adalet gibi ahlâkî erdemlerle de ilişkilidir. Fikir gücü eylemleri gerçekleştirirken, bu erdemlerden bağımsız da eylemleri gerçekleştirebilir. Ancak bu durumda eylemler erdemli de erdemsiz de olabilir.

Farabi'ye göre fikir gücü, gerçek mutluluğa ulaşmak için gereklidir. Fikir gücü aklî yetkinliği elde etmede kullanılacak vasıtalar hakkında düşünme gücüdür. Pratik akıl, fikrî güce temeller verir. Gerçek ve asıl gayeleri elde etmede fikir gücü kullanılır.

Ahlâkî ve siyasî bilgi, pratik aklın faaliyetine dayanır ama pratik akıl, aklın tamamından ibaret değildir. Bundan dolayı siyasî ve ahlâkî bilgi bir kimsenin gerçek gayesinin bütününe oluşturmaz, daha çok bu gayeyi kazanmada bir araç olabilir.

2.1.2. Pratik Aklın Bir Unsuru Olarak Fikir Gücü

Pratik akıl yürütme bilgi, sanat, fikir ve ahlâkî erdem unsurlarını içerir. Ayrıca bilgiye dayalı olarak gayeyi meydana getirecek eylemler üzerinde düşündür. Farabi, pratik akıl konusundaki fikirlerinde Eflâtun ve Aristoteles'ten etkilenmiştir. Eflâtun'a göre, bütün varlıkların bilgisi sanatla elde edilemez. Arzu edilen bir hayat tarzına da sanatla ulaşamaz. O, arzulanan hayat tarzına ve varlıkların bilgisine felsefe ile ulaşabileceğini savunur. Bütün varlıkların bilgisi, aynı zamanda ahlâkî bilgiyi oluşturur ve ahlâkî bir hayat tarzına da teorik düşünme ile ulaşılabilir. Aristoteles göre en doğru eylemi tercih etmede formların bilgisi yanında daha başka şeylere de ihtiyaç vardır. Aristoteles'in ahlâk anlayışında

¹¹⁰ Farabi, Fusul, ss. 27-28; Farabi, Tenbih, s. 172.

eylemin nihai gayesi iyi ve mutluluktur. Amelî hikmete sahip bir kişi düşünüp taşınarak eylemlerine yön verebilir. Ayrıca bu kişi doğru bir mutluluk anlayışına ve bu mutluluğa ulaşma gücüne sahiptir.¹¹¹ Bu çerçevede daha önceki bölümde insanın akıllı ile Faal Akıl arasındaki ilişkide ele aldığımız pratik aklın işleviyle ilgili konuyu amelî hikmet bağlamında tekrar hatırlamak uygun olacaktır.

Amelî hikmet, doğru bir mutluluk tasavvurundan ve bunu fikrî ve amelî durumlara uygulayabilme yeteneğinden meydana gelir. Farabi, Aristoteles ile Eflâtun arasında problem olan teorik düşünceden pratik düşünceye geçiş sorununu fikir gücüne yüklediği fonksiyonla çözmeye çalışır. Ona göre fikir gücü, bir taraftan mütehayyile ile diğer taraftan akıl ile ilişkilidir. Akıl ile ilişkisi bakımından fikir gücü, fikirleri birleştirme ve ayırma yani olumlu ya da olumsuz hüküm verme işlevi görür. Mütehayyile ile ilişkisi bakımından fikir gücü, mütehayyilenin sunduğu imajları birleştirme ve ayırma işlevine sahiptir. Bu işlevi sayesinde mevcut şeylerin formlarından mevcut olmayan şeylerin yeni formlarını oluşturabilir. Diğer taraftan Farabi, akılla ilişkisi bakımından fikir gücünün fonksiyonuna işaret etmek için akılla idrak edilme özelliğine sahip olan bir şeyin bilinmesi arzu edildiğinde, arzu edilen şeyin elde edilmesini sağlayan fiilin fikrî kuvvetten doğduğunu ifade eder. Buna göre fikrî kuvvet, düşünmeyi, ölçüp biçmeyi, dikkatle incelemeyi ve çıkarsama yapmayı meydana getiren kuvvettir.

Bu açıklamalardan Farabi'nin fikir gücüne sadece eylemleri tercih etme değil aynı zamanda teorik düşünceyle doğrudan ilişki kurabilme fonksiyonu yüklediği anlaşılıyor. Böylece teori ile eylem arasındaki açıklık kapatılmış oluyor.

Pratik akıl yürütme gücü anlamında kullanılırsa fikir gücü, pratik şeyler hakkında düşünüp taşınma, ölçüp biçme, dikkatle inceleme ve sonuç çıkarma kuvveti olarak tanımlanır.

Fikir gücünün gayeye ulaşmak için vasıtaların keşfinde oynadığı rol büyük ölçüde pratik aklın fonksiyonuyla açıklanabilir. Fikir gücü ve fonksiyonu ile ilgili bu açıklamalardan sonra fikrî faziletlerle ve onların diğer faziletlerle ilişkisine geçebiliriz.

¹¹¹ Farabi, Kitâbü'l-Cem, ss. 166-167.

2.2. FİKRÎ FAZİLETLERİN DİĞER FAZİLETLERLE İLİŞKİSİ

Fikrî faziletlerin diğer faziletlerle ilişkisini daha iyi görebilmek için önce iradi akılsallara değinmek gerekir. Çünkü Farabi, fikir gücünün fonksiyonunu iradî akılsallarla ilişkilendirerek açıklar.

Akılla kavranan şeyler ruhun dışında var oldukları zaman kendilerine ait olan hâl ve arazlardan korunmuşlardır. Bu arazlar, sayı bakımından değişmez veya farklılık göstermez. Fakat tür bakımından farklılık gösterebilirler. İradî akılsalları ruhun dışında meydana getirmek isteyen kimse, daha önce bu şey meydana geldiğinde onunla birlikte bulunması gereken hâlleri bilmek mecburiyetindedir. Bununla birlikte bulunan araz ve hâller sürekli biçimde değişiklik gösterir. Bu değişenlerin bazıları için herhangi bir kanun tesis edilemez. Ama bazıları için kanun tesis edilebilir. Fakat bu kanunlar değişkendir. Kanun tesis edebildiklerimiz ise uzun dönemler içinde hâlleri değişenlerdir. İradî akılsallar sadece farklı zamanlarda farklılık göstermezler, onların hâlleri farklı yerlerde var olmalarına göre de farklılık gösterirler. İnsan akılsalının hâl ve arazları bir önceki ve bir sonraki hâl ve arazlarından farklılık gösterdiği gibi, başka başka ülkelerdeki hâl ve arazları da farklılık gösterir. Oysa insan kavramı aynı kavramdır.¹¹²

Farabi'nin iradi akılsallarla ilgili olarak belirlediği çerçeve ahlâk alanına geldiğimizde daha açık ve anlaşılır hâle gelir. İradî akılsalların yere, duruma ve zamana göre farklılık göstermesi iffet, zenginlik ve benzerleri için de geçerlidir. Bunlar akıl tarafından kavranan iradi kavramlardır. Bu kavramları bilfiil varlığa getirmek istediğimizde, onların belli bir zamanda kendileriyle birlikte bulunması zorunlu arazlar, başka bir zamanda kendileriyle birlikte bulunması gereken arazlardan farklı olacaktır. Aynı şekilde siyaset alanına geldiğimizde de belli bir millette bulunması zorunlu arazlar ile başka milletlerde bulunması zorunlu arazlardan farklı olacaktır. Araz ve hâller, dünyanın tümünde veya belli bir millette veya şehirde veya şehrin içindeki bir grupta ortak olan veya tek bir insanla ortak olan bazı olayların meydana gelmesine bağlı olarak farklılık gösterirler. Bunların bazısının arazları günden güne, bazısının arazi saatten saate değişiklik gösterecektir.

¹¹² Farabi, Tahsil, ss. 67-69.

Farabi'ye göre belirli bir zamanda ve belirli bir yerde belirli bir olayın meydana gelmesi fikir gücüne bağlıdır. Farabi, fikir gücünün fonksiyonlarını ahlâkî değerlendirmeye tabi tutar. Fikir gücünde, gerçekleştirilecek olayla ilgili bir bilgi ortaya çıkar ve bu bilgiye iradenin gelip eklenmesiyle olay gerçekleşir. Dolayısıyla fikir gücünde ortaya çıkan bilgi ya da düşünce, aklî bir bilgi veya düşüncedir. Bu bilgi irade edildiğinde ya da istendiğinde eyleme dönüşür. Farabi, eyleme dönüşen bu bilgilere veya düşünceye iradi akılsallar adı verir. Ahlâk ve siyaset alanındaki eylemlerin gerisinde iradi akılsallar bulunmaktadır. İradi akılsalları, değişken arazlara sahip olmalarına bağlı olarak irade ile bilfiil varlığa gelmeleri bakımından ayırt etmeyi sağlayacak kuvvet, fikrî kuvvettir. Fikrî kuvvet şöyle bölünür. 1) Herhangi faziletli bir amacın elde edilmesinde en yararlı olan şeyi keşfeden güç fikrî fazilettir. 2) Kötü bir amacın gerçekleştirilmesi için en yararlı olan şeyi keşfeden fikrî kuvvet fikrî fazilet değildir. 3) Eğer fikrî fazilet iyi oldukları zannedilen şeylerin gerçekleştirilmesinde en yararlı olan şeylerin keşfinde kullanılırsa, o zaman o sadece fikrî bir fazilet olduğu zannedilen fikrî kuvvettir.¹¹³

Farabi *Tahsil* 'inin ikinci bölümünde, ruhta bulunan akılsalların varlıkta bilfiil gerçekleştiklerinde uğrayabilecekleri değişikliklerin mümkün biçimlerini ve nedenlerini ayrıntılı bir şekilde incelemektedir. Bu özel şart ve hâllerin bilgileri nazarî erdem tarafından elde edilemez, bu hâllerin bilgileri fikrî kuvvet veya fikrî erdem veya fikrî maharet tarafından elde edilebilir. Nazarî erdemler ancak kendilerinde hiçbir değişiklik olmayan akılsalları kavrarlar.¹¹⁴

Farabi, mutluluğu, ulaşılabilecek en son yetkinlik olarak tanımlar. Mutluluk bu anlamda tesadüfen gelen bir şey değildir. Aksine insanın kendisini aklî, ahlâkî ve siyasî hususlar bakımından sürekli olarak yetkinleştirmesiyle mümkündür. *Tahsil* 'de milletlerin ve şehir insanların, bu hayatta dünya mutluluğunu, öteki hayatta ise en yüksek mutluluğu elde ettikleri insani şeyleri dört çeşit olarak sıralar: Nazarî erdemler, fikrî erdemler, ahlâkî erdemler ve amelî sanatlardır.¹¹⁵ Ona göre fikrî erdemler şöyle ifade edilebilir: Mutluluğun gerçekleşmesi için sadece nazarî bilgiye, yani değişmeyen bilgisine, sahip olmak yeterli değildir. Aynı zamanda uluslara, bir ülkeye veya bir gruba ve aileye, nihayetinde bir ferde en hayırlı ve en faydalı olan

¹¹³ Farabi, *Tahsil*, ss. 70-71; Farabi, *Fusul*, s. 74; Farabi, *Tenbih*, ss. 164-165.

¹¹⁴ Farabi, *Tahsil*, s. 70.

¹¹⁵ Farabi, *Tahsil*, s. 34.

amacın belirlenmesi gerekir. Bu bilgilerin değişen olgulara uygulanması ve bu olgularda kullanılması gerekir. İşte böyle bir durumda fikrî fazilet ortaya çıkar ve nazarî erdemin ilk destekçisi de fikrî fazilet olur.

Nazarî bilgiler tek başına mutluluğu getirmez; ancak fikrî erdemler, ahlâkî erdemler ve pratik sanatlarla desteklenirse mutluluğu getirir. Yani bu destekçiler amaca ulaşmada hizmet ederler. Önce amaç tespit ve tayin edilir, sonra bu amacı gerçekleştirecek vasıtalar araştırılır. Amaca ulaşmak için en yararlı olan şeyi keşfettiğinde fikrî kuvvet, en mükemmel şeklini alır. Amaçlar iyi olabilir veya kötü olabilir veya iyi olduğu zannedilen şeyler olabilir. Kötü bir amacın gerçekleştirilmesinde en yararlı olan şeyi keşfeden fikrî kuvvete gelince, o fikrî bir erdem değildir. Eğer fikrî kuvvet iyi oldukları zannedilen şeylerin gerçekleştirilmesinde en yararlı olan şeylerin keşfinde kullanılırsa, o zaman o sadece fikrî bir erdem olduğu zannedilen fikrî kuvvettir.

Fikrî faziletin gerçekleşmesi için önce bir amacın olması gerekir. Sonra bu amaç için gerekli keşifler yapılır ve gerekli gayretler sarf edilir. Eğer amaç iyi ise keşfedilen araçlar da iyi olacaktır. Fakat amacın kötü olması durumunda keşfedilen şey fikrî bir fazilet değildir. İslâm'daki 'ameller niyetlere göredir' hadisi bununla uyuşmaktadır. Farabi'ye göre her zaman amacın ve gösterilecek gayretlerin iyi olması gerekir.¹¹⁶

Görüldüğü gibi fikrî fazilet tek başına, Farabi'nin ahlâk ve siyaset alanında amaçladığı mutluluğu elde etmeye yeterli değildir. Bunun için fikir gücünün ve iradi akılsalların siyaset ve ahlâk alanındaki etkinliğini kısaca açıkladıktan sonra bu faziletlerin diğerleri ile ilişkisini açıklamamız gerekir.

2.2.1. Fikrî Faziletlerin Nazarî Faziletlerle İlişkisi

İnsan bir fert olarak, iyiyi ve kendisiyle iyiye ulaşacağı erdemi, yani mutluluğu arar. Bu arayış ilk makullerle başlar. İnsanda ilk makuller meydana gelince, tabii olarak onun için bir düşünce (teemmül), bir görüş, hüküm çıkarma arzusu ve düşündüğü bazı şeylere eğilim belirir. İnsanda nazarî yetkinliği sağlayan nazarî bilgilerdir. Bu bilgiler üçün tek, dördün çift olması gibi bilgilerdir. İnsanda

¹¹⁶ Farabi, Tahsil, s. 75.

meydana gelen ilk bilgiler de, nazarî erdemler yolunda temel yapı taşıdır. Araştırma, çıkarsama, öğretme ve öğrenme yoluyla elde edilen sonraki bilgilere ise bu ilk bilgilere dayanılarak ulaşılır. Bilinmek istenen şey araştırıldıklarında ve bilinmek istendiğinde problem olurlar ve daha sonra insanda çıkarsama ve öğrenme yoluyla onlarla ilgili bir inanç, görüş veya bilgi hasıl olur.¹¹⁷

Farabi'ye göre nazarî yetkinliği sağlayan nazarî bilgiler insan aklının, teorik kısmına aittir. Nazarî yetkinliği kazanma felsefenin nazarî bölümünün alanına girer. Nazarî bilgiler üzerinde herhangi bir tasarrufta bulunmanın mümkün olmadığı tanrı, göksel akıllar, göksel cisimler, fizik dünya, bu dünyada yer alan varlıklar, cisimler, insan ruhu, sayılar gibi varlıklardır.¹¹⁸ Nazarî faziletlerin bir kısmı ise düşünme, araştırma, çıkarsama, öğretme ve öğrenme ile elde edilebilir.¹¹⁹

İlk bilgiler insanın teorik yönden erdemler kazanmasını sağlar. Hiç kimse bu ilk bilgilerden yoksun olamaz. İnsan tabiatı gereği bilendir ve bu nedenle bilgiyi arar. Fert olması bakımından, kendisiyle iyinin ve erdemin mertebesine ulaşacağı fiili, sosyal varlık olması bakımından da mutlu toplum veya toplumsal mutluluğu arar. Bu arayışın başlangıcı ilk makuller sayesinde olur. İnsanda bu ilk makuller meydana gelince, tabii olarak onun için bir düşünce, hüküm çıkarma arzusu ve düşündüğü bazı şeylere eğilim ortaya çıkar.¹²⁰

İnsanda doğuştan ve yaratılıştan var olan şeyler, zaman bakımından irade ve seçimden, dolayısıyla da iradi ve seçime bağlı olarak ortaya çıkan şeylerden önce gelir. Bu sebeple insanda doğuştan var olan ilkeleri ve onlarla ulaşılan nazarî bilgileri araştırmak, irade ve seçme ile var olan şeyleri araştırmaktan önce gelmelidir. Çünkü insanın kendisinde doğuştan var olan ilkelerle ulaştığı şeyleri anlamaksızın, insan iradesine ve seçimine bağlı şeyleri anlamak imkânsız olacaktır. Bu açıdan nazarî hikmet, amelî hikmetten, bilgi de fiilden önce gelmelidir.¹²¹

Gerçek anlamda hikmet, varlıkların en mükemmel bilgisi olarak nazarî hikmettir.¹²² Biz, ilk varlığın bilgisini yine nazarî hikmet ile bilebiliriz. Yani aklın bilen yönünün erdemi olan nazarî hikmet, bilgi gücünün kemâlidir. İnsan ne

¹¹⁷ Farabi, Fusul, s. 42.

¹¹⁸ Farabi, Tahsil, s. 33.

¹¹⁹ Farabi, Tahsil, s. 51.

¹²⁰ Farabi, Fusul, s. 42.

¹²¹ Farabi, Aristo Felsefesi, s. 101.

¹²² Farabi, Fusul, s. 47.

olduğunu ve asıl amacını bu hikmet ile öğrenir. Eğer insan varoluştaki amacını bilmezse hayat boyu bir boşluk içinde kalacak, eylemleri amaçsız ve anlamsız olacaktır. İnsan kâinatın parçası ise onun yerini, faydasını, işini ve amacını anlamak için önce bütün kâinatın maksadını bilmek zorundadır. Çünkü insanın gayesi, bütün parçalarının gayesi gibi kâinatın gayesinin gerçekleşebilmesi için zorunludur. Bundan dolayı insan, uğruna çalışacağı gayeyi bilebilmek için, kâinatın bütün parçalarını, onların gayelerini ve topyekun kâinatın maksadını bilmek zorundadır.¹²³

Farabi için yukarıda geçen dört erdem önemlidir. Ama ilk sırada nazarî erdemler gelir. Çünkü nazarî erdemler olmadan diğer erdemlere ulaşılamaz. Nazarî erdemin önemine rağmen gerçek mutluluğa ulaşmak için, nazarî erdem tek başına yeterli değildir. Aynı zamanda bir ülkeye veya bir guruba ve bir aileye ve en sonunda bir ferde en hayırlı ve en faydalı olan amacın belirlenmesi gerekir. Ayrıca ona ulaşılması için gerekli gayretlerin gösterilmesi şarttır. Evrensellere ilişkin bilginin, dünyamızın değişen olgularında kullanılması gerekir.¹²⁴ Yani nazarî erdemin ilk destekçisi fikrî fazilettir.

Farabi'ye göre bir filozof veya yönetici öncelikle nazarî erdeme sahip olmalıdır. Ama nazarî erdem iyi bir filozof veya yönetici olabilmek için yeterli değildir. Nazarî erdemin yanında fikrî, ahlâkî faziletlerle ve amelî sanatlara da ihtiyaç vardır.¹²⁵

2.2.2 Fikrî Faziletlerin Ahlâkî Faziletlerle İlişkisi

Farabi, ahlâklı bir amacın gerçekleştirilmesi ile en yararlı ve en güzel olanın keşfedilmesi arasında bir ilişki kurar. Ahlâkî erdeme sahip olmadan en yararlı ve en güzel olanı keşfetmenin ve gerçekleştirmenin mümkün olamayacağını vurgular. İnsanın, ahlâkî davranışı soruşturan yönü vardır. Bu yön devamlı iyiyi araştırır ve iyinin yapılmasını amaç edinir. Ancak her ahlâkî erdem için kendisini yönlendiren bir fikrî erdem gerekir. Çünkü ahlâkî erdem, fikrî erdemlerden sonra gelir, yani

¹²³ Farabi, Aristo Felsefesi, ss. 98-99.

¹²⁴ Farabi, Tahsil, s. 70.

¹²⁵ Farabi, Medine, ss. 106-107.

ikincisi birincinin şartıdır. Dolayısıyla fikrî erdemler daha mükemmel oldukça, onlarla ilgili olan ahlâkî erdemler de daha güçlü, daha baskın olur.¹²⁶

Farabi, *Fusûlü'l-Medenî*'de fikrî fazileti amelî hikmet ile açıklar. Amelî hikmete sahip olan kişinin, mutluluğu doğru olarak elde edebilmesi ve mutluluğa sevkeden şeyi doğru bir şekilde kazanabilmesi için ahlâkî faziletlerle faziletlenmiş olması gerektiğini söyler. Ahlâkî faziletler ile faziletlenmiş insan, daima iyi olan amaçları arzular. Bu faziletlerden uzak kişi ise, daima kötü olanı amaçlar, arzular. Bu kişi nefsinin hastalığından dolayı onların iyi olduğunu zanneder. Bu bakımdan amelî hikmete sahip olan kişinin, kendisinde bulunan faziletle, bu amacı doğru olarak elde edebilmesi ve düşünce mükemmelliğiyle de bu amaca sevk eden şeyi doğru bir şekilde kazanabilmesi için, ahlâkî faziletlerle sahip olması gerekir. Zeki insan, kötü ve kusurlu olan kurnaz ve hilekâr insan da böyledir. Bu kişi nefsinin hastalığından dolayı, onların iyi olduğunu düşünür.¹²⁷

Ahlâkî faziletler derken daha çok huyları kastediyoruz. Örneğin cömertlik erdemi hem fiili hem de fiilin dayandığı huyu nitelemek için kullanılır. Huyların iyi davranışları yaptıracak şekilde olması nefsin sağlığını, kötü fiilleri yaptıracak şekilde olması hastalığı oluşturur. Cimrilik bir hastalıktır, cömertlik ise nefsin sağlıklı olduğunu gösterir. Cömertlik durumu da kişiden kişiye, zamana ve mekâna göre değişir. Eğer bedenin içinde bulunduğu durum sağlıklı bir durum ise onu korumalıyız. Ama hastalıklı bir durum ise o zaman hastalığı gidermek için elimizden geleni yapmalıyız. Aynı şekilde kötü ahlâktan kurtulmak için de elimizden geleni yapmalıyız. Tıpkı doktorun hastalığı tedavi yollarını bilmesi gibi kişi, Farabi'nin ahlâkî orta olarak nitelendirdiği sağlıklı olma durumunu bilmek zorundadır.¹²⁸

Farabi'ye göre gerçek fazilet, mümkün olduğu kadar uzun süre değişmeden faydalı olan fazilettir. Fikrî faziletin uzun bir zaman süresi içerisinde değişim göstermemesi gerekir. Bu fazilet, yetisi ve gücü daha tam ve büyük olan bir fazilettir. Bundan dolayı fikrî faziletle birlikte bulunan ahlâkî faziletlerin, üstün yetkiye ve büyük kuvvete sahip olması gerekir.¹²⁹ Fikrî faziletin değeri, yönelinen gayenin gerçekleştirilebilmesi için gerek duyulan ahlâkî erdemlerin varlığına bağlıdır. Farabi,

¹²⁶ Farabi, Tahsil, ss. 75-76.

¹²⁷ Farabi, Fusul, s. 45.

¹²⁸ Farabi, Tenbih, ss. 170-173.

¹²⁹ Farabi, Tahsil, s. 73.

Aristo'nun görüşlerini esas alarak, bir millet veya milletler için ortak ve hayırlı bir gayeye ulaşmayı sağlayacak şeyin ne olduğunu düşünce gücüyle tespit etmenin yeterli olmadığını söyler. Bunun kadar önemli olan diğer bir hususun bu gayenin gerçekleştirilmesini sağlayacak nitelikteki ahlâkî faziletlerle sahip olmak gerektiği görüşünü savunur.¹³⁰ Bir ordu komutanını düşünelim. Ordu komutanının, savaşta zafer kazanmanın yollarını düşünerek bulması, onun savaşı kazanması için yeterli değildir. Aynı şekilde fikrî faziletler de mutlu olabilmek için tek başına yeterli değildir.¹³¹ Komutanın savaşı kazanması için hem savaş yollarını bilmesi hem de cesaret erdemine sahip olması gerekir.¹³² Bunun için de mutluluğu elde etmede hem fikrî fazilete hem de ahlâkî fazilete aynı anda sahip olunması gerekir.

En yararlı ve en güzel olan şey, bir dine veya bir gerçeğe göre de en yararlı şey olmalıdır. Aynı şekilde erdemli amaçlar da güzel olanı amaçlar. Herhangi bir dine göre en güzel olanı ancak ahlâkî erdemleri bu dinin ahlâkî erdemleri olan bir insan keşfedebilir. Herkes için durum aynıdır.¹³³ Bu nedenle fikrî fazilet ile ahlâkî fazilet birbirinden ayrılamaz.

2.2.3. Fikrî Faziletlerin Amelî Faziletlerle İlişkisi

Amelî (pratik) faziletler iyi ve yararlı olanın belirlenmesinde ve bu iyi ve yararlı olanın eylem alanına aktarılmasında önemlidirler. Bu faziletler iyinin fiilen uygulamasından, faziletin nazarî plandan amelî plana nakledilmesinden ibarettir.¹³⁴

Amelî faziletler iyi ve yararlı olanın belirlenmesine etki ederken ve onun eylem alanına aktarırken çeşitli yöntemlere başvurulur. Bu yöntemlerin kullanılması sağladığı faydaya göre değerli olur. İnsanların amelî erdemlere alıştırmaları ya ikna edici ve heyecan verici sözlerle ya da zorlama yöntemiyle olur.¹³⁵ İkna yönteminde heyecan uyandırmak ve bunları isteyerek yapmak önemlidir. Bu yöntem, zihnin tâbi olarak kendilerine eğilimli olduğu akılsal sanatların kullanılmasıyla ve uygulama sonucunda elde edilen faydalarla mümkün hale gelir. Diğer bir yöntem ise zor

¹³⁰ Nejdet Durak, **Aristoteles ve Farabi'de Etik**, 2. Baskı, Fakülte Kitabevi Yay., Isparta, 2009, ss. 232-233.

¹³¹ Farabi, Tahsil, s. 74.

¹³² Durak, s. 233.

¹³³ Farabi, Tahsil, s. 75.

¹³⁴ Farabi, Tahsil, ss. 79-80.

¹³⁵ Farabi, Tahsil, s. 79.

kullanma yöntemidir. Bu, şehir insanlarından ikna sayesinde doğru olanın lehine davranışta bulunmayan, inatçı ve isyankâr kişilerle, üzerlerine aldıkları nazarî bilgileri başkalarına öğretmeyi reddeden kişilere uygulanan yöntemdir¹³⁶ Bunlar Farabi'nin eğitim ve öğretim metodu içindeki yöntemlerdir.

Farabi, amelî fazilet ve fikrî fazilet kavramını daha iyi açıklamak için faziletli şehirdeki insanları inceler. Bu insanların birbirlerine olan üstünlüklerini kıyaslar. Bir insan amaca ulaşmak için bir iş yapar. Fakat bunu yaparken başka bir insanın onun için düşündüğü iyi sonucu kullanır. Burada birinci kişi düşünen reistir ve eylemi yapan ikinci kişiden önce gelir. Farabi, binicilik sanatına örnek verir. Dizginli yapan usta, binici için dizginleri ve eyeri ayarlamıştır. Ama dizginleri ve eyeri kullanan binicidir. Burada da binici, eyer ustasından ve atın terbiyecisinden üstündür. Yani reis binicidir.¹³⁷ Daha sonra aynı amaca sahip olan iki kişiyi örnek verir. Birincisi bu amaca ulaştıracak her şeye vasıta olacak amelî hikmete sahiptir ve aynı zamanda amaca ulaştıracak şeyleri kullanmaya daha iyi adapte olmuştur. İkinci kişi ise amacı tahayyül eder ama kendisiyle amaca ulaşacak mükemmel düşünceye sahip değildir. Bu kişi birinci kişinin altındadır. Amacı kendi kendisine tahayyül edemeyen kişiye, amaç da düşünce başlangıcı da verilse, bu kişi geri kalan kısmı taklitte de yapsa, bu kişi ikinci kişinin altındadır. Birinci kişinin altındakiler bir reisten çok, şehirde bir hizmetçi ya da köle konumundadırlar.¹³⁸ Görüldüğü gibi bir kişinin reis olabilmesi için dört fazilete de sahip olması gerekir.

Bu bölümde pratik aklın işleyişini ve fonksiyonlarını açıklamaya çalıştık. Pratik aklın işleyişini bilmek, ahlâk ve siyaset alanında fikrî faziletlerin yerini görmemizde bize kolaylık sağlayacaktır. Çünkü pratik akıl bilgiye dayalı, eyleme kılavuzluk eden ve amaca yönelik bir akıl yürütmedir. Ayrıca pratik akıl bilgi, sanat, fikir ve ahlâkî erdem unsurlarından oluşur. Görüldüğü gibi mutluluğu amaç edinen insan, bilgiye dayalı hareket etmek zorundadır.

Yine burada fikrî faziletlerin diğer faziletlerle olan ilişkisini kurmaya çalıştık. Çünkü bu faziletler birbirlerine muhtaçtır. Nazarî fazilet olmadan sadece fikrî faziletle amaca ulaşamaz. Değişmeyen bilgisine sahip olamayan bir kişi, mutluluğa ulaşma yolunda doğru düşünmeyi de başaramayacaktır. Mutluluğa ulaşma

¹³⁶ Farabi, Tahsil, s. 81.

¹³⁷ Farabi, Fusul, ss. 51-52.

¹³⁸ Farabi, Fusul, s. 52.

yolunda kişinin fikrî, ahlâkî, nazarî ve amelî faziletlere birlikte sahip olması gerekir. Nazarî, ahlâkî, fikrî ve amelî erdemler olmadan doğru düşünme de gerçekteşemeyecektir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

FİKRÎ FAZİLETİN AHLÂK VE SİYASETTEKİ YERİ VE İŞLEVİ

Faziletlerin birbiri ile ilişkisini kurduktan sonra fikrî faziletlerin siyaset ve ahlâk alanındaki yerini de açıklamamız gerekecektir. Bu alanlarda fikrî faziletin yerini açıklamak tezimizin asıl konusu olan, ahlâk ve siyaset alanında fikrî faziletlerin yerini ve önemini görmemizi daha da kolaylaştıracaktır.

3.1. AHLÂK VE SİYASETTE İNSANIN EYLEMLERİ

İnsanın eylemleri, Farabi'nin ahlâk ve siyaset felsefesinin merkezinde yer alır. İnsan, bir yandan kendisinin ne olduğunu, nasıl bir varlık olduğunu, varoluştaki gayesini ve amaçlarının neler olduğunu araştıran, diğer yandan da bu amaçlarının gerçekleşmesi için “en yararlı araçlar” bulmaya çalışan bir varlıktır. Yani insan için bir amaçlar ve idealler dünyası, bir de imkânlar ve araçlar dünyası söz konusudur. Bütün insanî başarılar, bu iki temel üzerinde gerçekleşir. Söz konusu bu iki alan da kaynağını insan aklından alır. Çünkü insan akı, sadece insanın yüce gayelere yönelmesini sağlamakla kalmayıp, aynı zamanda bu hedeflere ulaşmasını sağlayan vasıtaların da ortaya çıkarıcısı olan bir ilkedir. İkinci noktada karşımıza çıkan akıl gücü, aklın diğer yönü ile organik bir ilişki içinde fiil icra eden amelî akıldır. Çünkü insanın ahlâk, sanat, teknik gibi başarılarını ortaya çıkaran, besleyen, geliştiren ve onları sürdüren eylemlerdir. Bütün bunlar, insanın aktif ve etkin bir varlık olmasını sağlayan eylemlerle mümkün olurlar. İnsanî eylemler ise, diğer canlıların edimlerinden farklı olarak, amelî akılda kaynağını bulan, plânlı, seçilmiş ve belli bir amaca yönelik olan eylemlerdir.

Amelî akıl, bilinen ve sadece bilinmekle kalmayıp eyleme dökülen şeylerle ilgili olduğu için, onun faaliyeti eylemden bağımsız düşünülemez. Çünkü eylem olmaksızın onun aktivitesi havada kalmakta, boş ve anlamsız olmaktadır. Bir şeyin nazarî akıl tarafından kavranması ise, onun akıl dışındaki varlığını içermez. Çünkü nazarî akıl, ya zaten soyut olan nesneleri ya da soyutlamak suretiyle kendi bilgi nesnesi haline getirdiği varlıkları konu eder. Bir şey hakkında nazarî akla dayalı bir açıklama vermek, onun bilfiil varlığı hakkında açıklama vermek değildir. Bu yüzden

insan iradesine bağılı olarak bilfiil varlığa getirilebilecek olan şeyler, amelî aklın konusunu teşkil eder.¹³⁹

Fikrî süreç, karar ya da tercihe varıncaya kadar geçen süreçtir. Bu süreç karar vermekle ya da tercihte bulunmakla ilgilidir. Verilen kararların ya da tercihlerin eyleme dökülmesiyle karar verme ya da tercihte bulunma süreci sona erer. Bir de bu sürecin bilgiye dayanması gerekir. Amaca ulaşmak için en iyi vasıtalar üzerinde karar kılmak bilgi gerektirir. Bazen karar kılmak gayenin oluşması için yeterli değildir. Onların gayelere ulaştırmada yeterli olup olmadığına da bakmak gerekir.

Karar vermede iradenin önemli bir rolü vardır. Çünkü bir şeyi arzu etmek veya bir şeyden hoşlanmamak irade gücü ile ilgilidir. İnsan dünyaya geldiğinde ilk ortaya çıkan kuvvet duyularla ilgili kuvvettir. Daha sonra duyularla birlikte, duyulan şeylerle ilgili olarak onları isteme veya onlardan kaçınma yönünde bir arzu uyandıran kuvvet meydana gelir. Sonra insanda bambaşka bir kuvvet ortaya çıkar ki onun sayesinde insan artık algılamadıkları bir durumda duyusal şeylerin izlenimlerini ruhunda muhafaza eder. Bu muhayyile kuvvetidir. Bu tahayyül edilen nesnelerle ilgili bir arzu (veya irade) da bu kuvvete gelip eklenir. Daha sonra insanda akıl kuvveti ortaya çıkar ki onunla da insan akılsal nesneleri bilme imkânına kavuşur ve yine onunla güzelle çirkini birbirinden ayırır, sanatlar ve ilimleri yaratır. Akılsal olan şeylerle ilgili bir arzu da bu kuvvete gelip eklenir.¹⁴⁰

Farabi'ye göre insanın düşündüğü şeylerin bazısına karşı bir yönelmesi, bir arzusu veya tersine hoşnutsuzluğu ortaya çıkabilir. Bu düşünülen şeylere karşı duyulan eğilim, iradedir. Eğer bu eğilim duyunun ve tahayyülün sonucu ise irade adıyla anılır. Ama genel olarak bir düşünüp taşınmanın sonucu ise seçme (ihtiyar) adını alır. Seçme sadece insana özgüdür. İnsanın gücü hem övüleni, hem kınanani, hem güzeli, hem çirkini yapmaya yeter.¹⁴¹ İnsanın, fiillerinin karşılığı olarak göreceği ödül veya ceza da bundan kaynaklanır. Dolayısıyla insanî fiillerin ahlâkî değerlendirmeye konu olması, onların amelî aklın yönlendiriciliği ve onun düşünsel işlevi sonucunda seçilmiş olmalarından kaynaklanır.

Farabi, *Tenbih Ala Sebili's-Sa'ade*'de 'insanın yapıp etmelerindeki amaç mutluluktur' der. Bu mutluluk her insanın arzuladığı bir amaçtır, ona kendi çabasıyla

¹³⁹ Farabi, Tahsil, ss. 66-67.

¹⁴⁰ Farabi, Medine, s. 73, Farabi, Siyase, s. 38.

¹⁴¹ Farabi, Medine, s. 90.

yönelen herkes ancak bir ‘yetkinlik’ (kemal) olmasından dolayı yönelir. Çünkü o, çok meşhur bir amaçtır ve bunun böyle olduğunu açıklamak için herhangi bir söze gerek yoktur. İnsanın arzuladığı her yetkinlik ve her amaç ancak bir “iyi” (hayr) olduğu için arzulanır. Bu bakımdan her “iyi” şüphesiz tercih edilir. İyi ve tercih edilir olmaları sebebiyle arzu edilen amaçlar, çok olduğuna göre, mutluluk da tercih edilen iyi şeylerden biridir.¹⁴²

Yine biz mutluluğu elde ettiğimizde, onunla birlikte ondan başka herhangi bir şeye ihtiyacımızın olmadığını görürüz. Böyle olan her şey kendi kendine yeterli olan şeydir. Bazıları zenginliğin, bazıları haz veren şeylerin, bazıları başkanlığın, bazıları ilmin mutluluk olduğunu düşünürler. Herkes kendisinin kesin olarak mutluluk olduğunu düşündüğü şeyin, en çok tercih edilen, en büyük ve en yetkin “iyi” olduğunu düşünür. İyiliği kendisi için tercih eden kimsenin ona ulaşmayı sağlayacak şeylere ve yollara sahip olması gerekir.¹⁴³ İyiye ulaşmaya vasıta olacak yollara sahip olamayan kimseler iyiye ulaşamazlar.

İnsan, organlarını kullanması gerektiren koşma, yürüme dinleme v.b. fiziki hareketleri, öfke, sevinç, korku gibi nefse arız olan şeyler ve zihin ile ayırt etme durumlarından dolayı kınanır veya övülür. Bunlardan nefse arız olan şeyler gerektiği gibi olmadığında kınanır, gerektiği gibi olduğunda ise övülür.¹⁴⁴

Fiilleri, mutluluğa ulaşmaya vasıta olan bir durum hâline getiren şeyler vardır. Her insan, doğuştan itibaren, fiilleri, nefesine arız olan şeyleri, ayırt edebilecek doğuştan bir güç (kuvve) ile donatılmıştır. Bu gücü kişi kendi çabasıyla elde edemez. Birincisi, ayırt etmenin iyi olmasına vasıta olan zihin gücüdür. Kötü olmasına neden olan ise irade zayıflığı olarak adlandırılır. İkincisi, fiillerin ve nefse arız olan şeylerin iyi olmasını sağlar. Fiillerin iyi ya da kötü olmasını sağlayana ise ahlâk adı verilir.¹⁴⁵

Zihin gücü bizim için ortadan kalkması imkânsız bir meleke haline geldiğinde de iyiyi ayırt etme kendisiyle mutluluğa ulaşacağımız şekilde bizde meydana gelir. Böylece iyi ahlâk ve zihin gücü birlikte beşerî fazileti oluşturur. Bunlar birlikte bulunursa biz, iyilik ve yetkinliğe ulaşır, erdemli hâle geliriz, davranışlarımız da

¹⁴² Farabi, Tenbih, s. 159.

¹⁴³ Farabi, Tenbih, s. 160.

¹⁴⁴ Farabi, Tenbih, s. 161.

¹⁴⁵ Farabi, Tenbih s. 164, Fusul, s. 46.

övgüye değer olur. İyi ahlâkın bizde meleke haline gelmesini sağlayan ve idrak etmeyi meleke haline getiren alışkanlıktır. İyi ahlâk da kötü ahlâk da alışkanlık sonucu meydana gelir.¹⁴⁶ İyi ahlâkın elde edilmesindeki durum, kendileriyle çeşitli sanatlar elde edilen şeylerin durumu gibidir. Örneğin yazmadaki ustalık kişilerin ancak yazmayı alışkanlık haline getirdiklerinde elde edilir.¹⁴⁷

İyi, *bilgi* ve *fiil* olmak üzere iki çeşittir. *Birincisi* varlıklarla ilgili bilgi sağlar buna nazarî felsefe; *ikincisi* yapılabilecek olan şeylerle ilgili bilgi verir ve yapılabilecek olanlardan iyi olanını yapma gücünün elde edilmesini sağlar. Buna da amelî felsefe denir.¹⁴⁸

Aristo insandaki iradeyi, nefsin akıl sahibi olmamakla birlikte akıldan pay alan, onun sözünü dinleyen ve onun yönlendirmesine açık olan bölümü olarak görür. Buradaki akıl amelî akıldır. İnsanî eylemler, aklın arzu ile birlikteliğinden oluşur. Seçim ve tercih, amelî akla dayanan arzudur. Amelî akıl tarafından kazanılan nesne, yani bir akıl olarak amelî aklın düşünsel işlevinin nesnesi, ancak irade ve seçme yoluyla dış dünyada meydana getirilebilir. Bu sebeple irade ve seçme, amelî akla hizmet eden güçlerdir. Bu güçlerin insanda bulunmaları ise insanın en son gayeyi elde etmesi için gereklidir.¹⁴⁹

Arzu gücü ile meydana gelen seçme ve irade, hem duyu, hem akıl, hem de tahayyüle hizmet eder. Bu güçler fiillerini ancak arzu gücüyle yerine getirir. Çünkü duyu, tahayyül ve düşünme; duyulan, tahayyül edilen, düşünülen ve bilinen şeyle ilgili arzu kendileriyle birlikte bulunmadıkça fiillerini kendi başlarına yapmakta yeterli değildir.

Fikir gücü ile bir şey yapmak istediğimizde, yapmak istediğimiz şeyin mümkün olup olmadığı; eğer mümkünse, onun nasıl yapılması gerektiği üzerinde etraflıca düşünürüz. Ahlâkî faziletler, arzu gücüyle ilgili olarak ele alınıp düşünülür. Fikir gücüyle, belirli bir gayenin nasıl elde edileceği hakkında düşündükten sonra, bir karar verme ya da tercihte bulunmanın arzu gücüyle ilişkili olduğu görülür. Bir kimse fikrî süreç sonunda gayeye ulaştıracak nihai vasıta olarak bedensel bir harekette bulunabilir. Bedensel bir hareketi yapma kararı ya da tercihi, onu yapma

¹⁴⁶ Farabi, Tenbih, s. 165.

¹⁴⁷ Farabi, Tenbih, s. 166.

¹⁴⁸ Farabi, Tenbih, s. 184.

¹⁴⁹ Farabi, Aristo Felsefesi, ss. 156-157, 100-101.

veya yapmama yönünde de olsa, ikisi bir ve aynı eylem olarak düşünülür. Karar ya da tercih, iradi fiil olarak anlaşılır. Bu kararın, iradeden önce gelen zihni bir durum olduğu ifade edilir. Farabi'nin düşüncesinde irade, karardan ya da tercihten önce ortaya çıkar ve kararın kendisi iradi bir durum olarak görülür.

Pratik akıl yürütme ile insan, vasıtalarla ulaşır ve yine pratik akıl yürütme ile tercihte bulunur. Pratik akıl yürütme ile ulaşılan tercih, eylemin en yakın safhasıdır. Tercih ile eylem arasında başka bir şey gerçekleşmediği için ikisi aynı anda gerçekleşir.¹⁵⁰

Ahlâkî erdeme sahip kişi hakikaten iyi olan gayeleri arzular. Onlara iştiağ duyar ve onları kendisinin amacı kılar. Bundan dolayı, amelî hikmete sahip kişi aynı zamanda ahlâkî erdeme sahip kişidir. Hatta böyle kişi sahip olduğu erdemle hangi gayelerin iyi, hangi gayelerin kötü ve gayeye ulaştıracak vasıtalardan hangisinin iyi, hangisinin kötü olduğunu da bilir.¹⁵¹

Amelî hikmet, pratik hayatın içine giren konuların mükemmel düşünülmesini içerir. Fikir mükemmelliği, bir insanın, mükemmel fikirlere sahip olması, yani fiillerinde iyi ve faziletli olmasını gerektirir. Aynı zamanda kişinin sözleri, fikirleri, istişareleri defalarca denenmiş olmalıdır. Kişi onları kullandığında, kişiyi övülmüş sonuçlara götürmesi gerekir. Kişide sağlam ve doğru sözler, fikirler olmalıdır. Bu bakımdan, onda görülen doğruluktan dolayı, sözünün makbul olması ve neticede, onun meşhur fazileti, sağlam yargı ve istişaresi, söylediği şeyde delile ve kanıta ihtiyaç duyulmaması gerekir. Yani bir insanın, düşünceyi doğru hâle getirmesi ancak amelî hikmet vasıtasıyla olur.¹⁵²

Farabi, *Fusulul Medeni*'de insanın düşündüğü şeyi ortaya koyarken, düşünen şahıs tarafından kullanılan prensipleri iki kısma ayırır. Bunlardan birincisi, bütün halktan veya çoğunluktan alınmış meşhur şeylerdir. İkincisi, tecrübe ve müşahade ile elde edilen şeylerdir.

Basit insan, tercih edilmesi veya kaçınılması gereken meşhur şeyler hakkında sağlam hayal gücüne sahiptir. Fakat tecrübe ile bilinen amelî şeyler hakkında hiç tecrübesi olmayan insandır.¹⁵³

¹⁵⁰ M. Aydın, *Pratik Akıl*, s. 162.

¹⁵¹ Farabi, *Fusul*, s. 78.

¹⁵² Farabi, *Fusul*, s. 80.

¹⁵³ Farabi, *Fusul*, s. 46.

Şaşkın insan, tercih edilmesi gereken ve kaçınılması gereken şeyler hakkında daima meşhur olanın zıddını hayal eden insandır.¹⁵⁴

Ahmak insan, meşhur şeylerle ilgili tahayyülü sağlam olan, edinilmiş tecrübeleri bulunan, arzu ettiği ve özlediği amaçlarla ilgili tahayyülü sağlam olan insandır. O, devamlı kendisini bu amaca ulaştırmayan şeyin, onu ulaştıracağını veya o amaca ulaştıran şeyin, ulaştırmadığını zannetmesine sebep olan bir görüşe sahiptir. O halde onun işi ve istişaresi, daima, bozulmamış görüşünün tahayyül ettirdiği şeye bağlıdır. Bu sebepten dolayı, ahmak, ilk bakışta zeki görünümüne sahiptir, amacı doğru bir amaçtır, fakat kendisi sıkıntıya düşmeyi amaçlamadığı halde, genellikle onun bu görüşü onu sıkıntıya düşürür.¹⁵⁵

İnsan amelî hikmete hazır olarak yaratılır. Bununla beraber o, bu potansiyelini doğru kullanamazsa amelî hikmet yerine, kurnazlık, riyakârlık ve hilekârlık ortaya çıkar. Bu bakımdan hikmet, insana gerçek mutluluğu, amelî hikmet de mutluluğu elde etmek için yapılması gereken şeyleri bildirir. Hikmet, en son amacı ve amelî hikmet ise, kendisiyle bu amaca ulaşılan şeyi verir.¹⁵⁶

3.2. AHLÂKÎ HAYAT

Ahlâkî eylemlerin safhalarını gördükten sonra, insanî eylemi ahlâkî hayat bağlamına yerleştirmek gerekiyor. Burada en temel ilke ahlâkî eylemin gayeye yönelik olmasıdır. Bir eylemin pek çok gayesi olabilir. Bu gayelerden biri, fâilin nihai gayesine yardımcı olur. Farabi'ye göre, eylemin ilk ilkesi vasıta gaye için veya vasıtaların nihai gayesini gerçekleştirmek için uygun olmalıdır ve nihai gaye için arzulanmalıdır. Bütün insanî eylemler tek bir nihai gayeye yönelmiştir. İnsanın nihai gayesi onun aynı zamanda yetkinliğini oluşturur.

İnsanın arzuladığı bu gaye ancak “iyi” olduğu için arzulandır. Bu bakımdan her iyi şüphesiz tercih edilir. Tercih edilen ve insanın yöneldiği her gayenin en yetkininin mutluluk olduğu görülür. Bazen tercihte bulunduğumuz şeyleri başka bir şeye ulaşmak için tercih ederiz. Örneğin ilmi başka bir şeyi elde etmek için kullanırız. Bazıları da esas itibarıyla asla herhangi bir şeyden dolayı değil, bizzat

¹⁵⁴ Farabi, Fusul, s. 46.

¹⁵⁵ Farabi, Fusul, s. 46.

¹⁵⁶ Farabi, Fusul, ss. 82-83.

kendilerinden dolayı tercih edilir. Bu bizzat kendilerinden dolayı tercih edilenler diğerine göre daha makbul daha yetkin ve iyidir. Mutluluk hiçbir zaman başkasından dolayı değil, bizzat kendisinden dolayı tercih edilir.¹⁵⁷

İyi fiiller insanda ya tesadüfen bulunur ya da onları gönüllü olarak yapmayı tercih ederiz. İnsanda tesadüfen iyi fiiller bulunduğunda bu fiiller mutluluğa sebep olmazlar. Ancak insan bu iyi fiilleri isteyerek yaptığında mutluluk elde edilebilir. İnsanın bir fiili gönüllü olarak yapması, iyi fiilleri iyi oldukları için tercih etmemiz, yaptığımız her şeyde ve bütün hayatımızda bunun böyle devam etmesini sağlamamız mutluluğa ulaştıran şartlardır.¹⁵⁸ Yani insan bir eylemi gönüllü olarak yapmalıdır ama bunları bir kereliğine değil daimi kılmalı, ahlâkî bir tutum ve davranış haline getirmelidir.

Fusul'de Farabi, kötü şeyleri yapmaktan kendini alıkoyan kimseden bahseder. Bu kişi ile faziletli kişi arasında fark vardır. Kendisini frenleyen kişi iyi şeyler yapmaktadır. Fakat kötü fiilleri de sever ve yapmak ister. Sonuçta arzuları çarpışır. Yine de iyi fiilleri yapar ama bunları yaparken acı çeker. Faziletli kişi ise iyi şeyleri severek ve isteyerek yapar. Bu iyi şeyleri yaparken acı çekmez bilakis zevk alarak, severek, isteyerek yapar. İsteyerek ve severek iyi şeyler yapmayan kişi için faziletli kişi denemez ve onun için ahlâkî bir hayat sürdüğünden bahsedilemez.¹⁵⁹ Genel olarak bakıldığında İslam ahlâk düşüncesinde insanın yaratılış gayesi, iyi işler yapmak olarak açıklanır ve bu iyi işlerin bir irade sonucu ortaya çıkması gerektiği vurgulanır.¹⁶⁰ Bu güzel ahlâkın ortaya çıkmasında hem iradenin olması hem de bunların alışkanlık haline gelmesi önemlidir.¹⁶¹

Farabi'nin anlayışına göre mutlak iyilik İlk Sebeptir ve her şey O'na bağlıdır. Bir başkasının varlığı da ona bağlı olana bağlıdır ve her ne olursa olsun bu bağlılık zinciri sonuna kadar böyle devam eder. Bunların hepsi bir düzen ve adâlete göredir.¹⁶²

Mutluluk açısından bakıldığında Farabi, nefisleri üç başlık altında toplar; (i) Mutluluğa ermiş olan nefisler, (ii) fâsıkların nefisleri, (iii) varlıktaki mertebeleri

¹⁵⁷ Farabi, Tenbih, ss 159-160, Farabi, Siyase, s. 78.

¹⁵⁸ Farabi, Tenbih, s. 162.

¹⁵⁹ Farabi, Fusul, ss. 33-34.

¹⁶⁰ Mehmet Türkeri, *Elmalı'nın Ahlak Felsefesi*, 3. Baskı, Lotus Yay., Ankara, 2013, s. 49.

¹⁶¹ Türkeri, s. 77.

¹⁶² Farabi, Fusul, ss.59-60.

maddi seviyeyi aşamamış cahillerin nefisleri¹⁶³ Farabi'ye göre, ölümsüzlük nefsin özünde mevcut değildir. İnsan, ölümsüz bir varlık olarak doğmaz. İnsanın ölümsüz olma imkân ve kapasitesi onun aklıdır. Bu da ancak faal akılla ittisal ile olur.¹⁶⁴ Faziletli ve mutlu ruhların birliği, bedene ihtiyaç duymadan korunmaktadır. Farabi'nin kurduğu bu birlik aslında faziletli şehirde kurulan birliğin ruhani devamıdır.¹⁶⁵ Ona göre bu nefisler hem bu dünyada ahlâkî bir hayat yaşamışlar hem de öteki dünyada gerçek mutluluğa ulaşmışlardır.

Modern dönemde yaşayan düşünürlerden biri olan Elmalı'da tıpkı İslâm filozoflarında olduğu gibi ahlâk anlayışında gaye üzerinde durur ve bu gayenin mutluluk olduğunu ifade eder. O, mutluluğu ruhani, bedensel ve harici olarak üçe ayırır. Ruhani mutluluk kişinin teorik gücünün yetkinleşmesi, bilgi ile pratik gücün yetkinleşmesi ve erdemli ahlâk ile gerçekleşmektedir. Bedensel mutluluk sağlık ve sıhhat ile; hârici mutluluk ise mal-mülk veya makam ile olmaktadır.¹⁶⁶ Görüldüğü gibi mutluluk erdemler ile kazanılır ve asıl mutluluk bu dünya değil öteki dünya mutluluğudur.¹⁶⁷ Felsefi ahlâkın etkisinde kalan Elmalı da insanları iyilik ve fayda ilişkisine göre üçe ayırır: Birinci grubun mutluluğu salt iyiliktir. Bu iyi davranışları yaparken cezayı veya ödülü gözetmezler. Gözettikleri tek şey Allah rızasıdır. İkinci gruptakiler ise bencil ve iyiliği, özgür iradeyle değil zorla yapan kimselerdir. Üçüncü gruptakiler ise nihai iyiyi kavrayamamış insanlardır. Bunlar ne imana ve bilgiye ne de erdemli ahlâka sahiptirler.¹⁶⁸

Mutluluk salt iyiliktir. Bu mutluluğun elde edilmesi ve korunması için yararlı olan her şey iyidir. Ancak bu iyilik onların özünden değil mutluluk için yararlı olmalarındandır. Herhangi bir şekilde mutluluğa giden yolu tıkayan her şey ise salt kötülüktür. Mutluluğun kazanılması insan nefsinin yetkin hâle gelmesidir. Çünkü nefis kendi varlığını maddeye ihtiyaç duymayacak bir yetkinliğe ulaştırmıştır. Bu kâmil olma durumunun ileri noktası ise “ es-saadetü'l-kusva ” yani “nihai mutluluk” tur. Farabi'ye göre bu mutluluk türü “bir şey için değil de bizzat kendisi için tercih edilen mutluluk”tur.

¹⁶³ Aydın, Yanlış Anlamalar, s. 30.

¹⁶⁴ İttisal kavramı ile ilgili ayrıntılı bilgiye daha önce yer vermiştik. Bkz. s. 21.

¹⁶⁵ Aydın, Yanlış Anlamalar, s. 32; Farabi, Medine, ss. 109-116.

¹⁶⁶ Türkeri, ss. 59-60.

¹⁶⁷ Türkeri, s. 61.

¹⁶⁸ Türkeri, ss. 80-82.

Kişinin bu nihai mutluluğa ulaşması için ahlâkî bir hayat gereklidir. Fakat bu ahlâkî alanda fikrî faziletlerin de önemli yeri vardır. Bunun için fikrî faziletin ahlâk felsefesindeki yerini açıklamaya çalışacağız.

3.3. AHLÂK FELSEFESİNDE FİKRÎ FAZİLETLER

İnsanın içinde doğduğu, büyüdüğü ve geliştiği varlık alanına reel varlık alanı denir. Bu alanda insan kendi bireyselliğini ortaya çıkardığı gibi bireyselliğini de korur. İnsanın yetenekleri bu alanda gelişir. Reel varlık alanında insan, kendisini fikir, ahlâk ve sanat alanlarında ortaya koyar. Reel varlık, örneğin bir fikrî erdem, ahlâkî erdem veya sanat erdemi bize doğrudan doğruya insanın reel kazanımlarıyla verilmektedir. Bilgi ve duygusal kazanımlar ile insan, reel varlık alanıyla temasa geçer.¹⁶⁹

Fikrî alanda ise fikrî kuvvetin keşfettiği şeyler belli bir amaç için keşfedilirler. Kişi önce bu amacı belirler sonra bu amaca ulaştıracak vasıtaları araştırır. Fikrî kuvvet, en yararlı şeyi keşfettiğinde en mükemmel hâlini alır.¹⁷⁰ Amaçlar iyi ya da kötü olabilir. Keşfedilen vasıtalar, erdemli bir amaç için en yararlı şey olmalarına göre iyi ya da güzeldirler. Eğer amaç kötü ise fikrî kuvvetçe keşfedilen araçlar da kötüdür.

Farabi'ye göre bir şeyin sadece bilinmesi yeterli değildir, bu şeyler reel alanda da ortaya çıkmalıdır. Bu şeylerin ortaya konduğu reel alan ahlâk alanıdır. İnsanı diğer canlılardan ayıran fark onun üstün amaçlarının olmasıdır. Ahlâk alanı, insanın üstün amaçlarını ortaya koyabilme imkânını bulduğu bir alandır. Nazari bilgiler insanın bu üstün amaçları belirlemesini sağlar. Bu amaçları belirleyen bilgilerin bir kısmı insanda doğuştan bulunur. Bir kısmı ise araştırma, öğretim, öğrenim vb. yollarla kazanılır.

Mutluluğun elde edilmesinde yararlı olan iradi eylemler iyi eylemlerdir. Mutluluğa engel olan eylemler ise kötü eylemlerdir. İyi eylemlerin kendilerinden doğdukları yetenekler erdemdir. Kötü eylemlerin kendilerinden doğduğu yetenek ve melekeler ise eksiklikler, erdemsizlikler ve aşağılık niteliklerdir.¹⁷¹ Mutluluğa

¹⁶⁹ Mehmet Kasım Özgen, *Farabi'de Mutluluk ve Ahlak İlişkisi*, İnsan Yay., İstanbul, 1997, s. 33.

¹⁷⁰ Farabi, *Tahsil*, s. 70.

¹⁷¹ Özgen, s. 38.

ulaştıran erdemler de mutsuzluğa götüren erdemsizlikler de sonradan kazanılmış karakterler ve alışkanlıklardır. Dolayısıyla kazanılmamış bir erdemin kazanılması, kazanılmış olanın değiştirilmesi ve nefse iyice yerleşmemiş olanın meleke ve alışkanlık haline getirilmesi mümkündür. Buna göre erdemlerin en başta gelen niteliği iradi ve kazanılmış iyi karakterler olmalarıdır. Buna bağlı olarak süreklilik arz etmeleri, kapsamlı olmaları, tabii bir yatkınlık olmayıp kazanılmış olmaları sebebiyle de değiştirilebilir olmaları erdemlerin diğer nitelikleridir.¹⁷²

Farabi'ye göre “her insan, varlığının başlangıcından itibaren fiillerinin, nefesine ârız olan şeylerin ve “ayırt etme”sinin gerektiği gibi olmalarını sağlayan doğuştan bir kuvve ile donatılmıştır.”¹⁷³ İnsan iyi ve kötü eylemleri bu g  ile yapar. İnsan doğuştan ahlâkî niteliklere de sahip değildir. Bunlar sonradan kazanılmıştır. Aynı şekilde alışkanlıklar da sonradan kazanıldığı için değiştirilebilir.¹⁷⁴

Farabi'nin ahlâk anlayışında eylemler birbirinden ayrı olarak düşünülemez. İnsan eylemleri, mutluluğu amaç edinerek erdemler tarafından yönetilir. Farabi siyasetle i içe olan ahlâk felsefesinde, insan eylemleri ile bu eylemlerin ilkeler tarafından yönetilmesi ve bu ilkelerden kaynaklanan mutluluk üzerinde durmuştur.¹⁷⁵

İnsanın yapıp etmelerinin oluşturduğu alan varlık alanıdır. Ama bu yapıp etmeler oluşmadan önce, ideal alan denilen düşünce alanında oluşur. Bu oluşum sürecinde erdemler ideal dünyamıza yön vermektedir.¹⁷⁶ *Tahsil*'de adı geçen dört erdem aynı zamanda idealden reeli yöneten erdemlerdir. Akli faziletlerin erdemi hikmet, akıl, zek , anlayış mükemmelliği ve görüş doğruluğudur.¹⁷⁷

Fikrî erdem tarafsız olmalıdır. O sadece arzu edilen bir hedefe ulaşmak için gereken yol ve vasıtayı veren şeydir. Eğer amaç kötü ise fikrî kuvvete bilinen veya keşfedilen araçlar da kötü olur. Eğer bu amaç iyi veya ahlâkî ise fikrî kuvvet tarafından bilinen veya keşfedilen araç da iyi olur. Bu nedenle fikrî kuvvete sahip kişi aynı zamanda ahlâkî erdeme de sahip olmalıdır. Bu nedenle fikrî kuvvete sahip kişide ahlâkî erdem şarttır. Ahlâkî erdemi olmayan kimsenin fikrî erdemi fikrî bir erdem değildir.

¹⁷² Hasan Hüseyin Bircan, “Ahlâk: Mutluluk ve Erdem”, (Ed. M. Cüneyt Kaya), **İslam Felsefesi Tarih ve Problemler**, İSAM Yay., İstanbul, 2013, s. 677.

¹⁷³ Farabi, *Tenbih*, s. 163.

¹⁷⁴ Farabi, *Tenbih*, s. 166.

¹⁷⁵  zgen, s. 81.

¹⁷⁶  zgen, s. 82.

¹⁷⁷ Farabi, *Fusul*, s. 52.

Başkaları için iyi olanı isteyen kimse ya gerçekten iyidir veya aslında iyi ve erdemli olmakla birlikte kendileri için iyiyi istediği kişilerce iyi olduğu zannedilendir. Kendisi için gerçekten iyi olanı isteyen kimsenin fikrî bakımdan değil, ahlâkî karakter ve fiilleri bakımından iyi ve erdemli olması gerekir.

Görüldüğü gibi ahlâkî fazilet ve fikrî fazilet birbirinden ayrı düşünülemez. Ahlâk felsefesinde, ahlâkî fazilete sahip kişi fikrî fazilete, fikrî fazilete sahip kişi ahlâkî fazilete sahip olmalıdır. Sosyal bir varlık olan insanın mutluluğa ulaşması için siyaset alanında da fikrî faziletlerin yerini açıklamak gereklidir.

3.4. SİYASET FELSEFESİNDE FİKRÎ FAZİLETLER

Felsefeyi, teorik ve pratik olarak ayıran Farabi, ahlâk ve siyaseti pratik alana yerleştirir. Ahlâk, insanın davranışları ve faziletleri ile ilgilenirken, siyaset bilimi, insan topluluklarının davranışları ve faziletleri ile meşgul olur.

Her insanın, yaradılışında gerçekleştirmesi gereken şeylerle ilgili olarak, başka bir insan veya insanlarla ilişki içinde bulunma özelliği vardır. Bu nedenle insan mükemmelliğe ulaşmak için başkaları ile komşuluk etmeye ve onlarla birlikte olmaya muhtaçtır. İnsanın tabiatında sığınma, başkaları ile bir arada oturma özelliği vardır. Yani insan toplumsal ve siyasal bir hayvandır. İnsan bu toplumsal hayatında akılsal ilkeleri ve insanın kendisiyle mükemmelliğe ulaşmaya çalıştığı fiil ve melekeleri araştıracaktır. Bundan da ‘insan ilmi’ ve ‘siyaset ilmi’ doğar.¹⁷⁸

Aristo’ya göre mutluluk, sadece aklî bir etkinlik değildir. Ahlâkî erdem ve pratik bilgeliği de içine alan insanî bir hayat ve davranışların bütünüdür. Aristo’ya göre insan, vatandaş olarak doğar.¹⁷⁹ Yani toplumsal ve maddi ihtiyaçlarımız için iyi işleyen bir devlette yaşamamız gerekir. Ancak o, mutluluğun izahında toplumsal faziletlerle zihni faziletleri birleştirir.

Farabi için de insanın nihai amacı mutluluktur. Âlemde bulunan tabîî ilkeler, insanı bu nihai mükemmelliğe ulaştırmak için yeterli değildir. O, bu mükemmelliğe doğru gitmesine yardımcı olacak bazı akılsal, zihinsel ilkelere ihtiyaç duyar. İnsan,

¹⁷⁸ Farabi, Tahsil, s. 64.

¹⁷⁹ Oliver Leoman, **Ortaçağ Felsefesine Giriş**, çev. Turan Koç, Rey Yay., Kayseri, 1992, s. 232; Aristoteles, **Nikomakhos’a Etik**, çev. Furkan Akderin, Say Yay., İstanbul, 2014, s. 28.

ancak çaba sarf ederse bu mükemmelliğe ulaşabilir. İnsanın, diğer insanların yardımı olmaksızın, tek başına bu mükemmelliği elde etmesi mümkün değildir. Siyaset biliminin amacı, siyasi topluluğun bir üyesi olarak insanın mutluluğudur. Bu mutluluk sadece davranışlara değil, fikirlere de bağlı olduğundan, siyaset bilimi şehir sakinlerinin ortaklaşa sahip olduğu fikirleri tanımlar.¹⁸⁰

Farabi'nin teorik ve pratik ayrımı mutluluğu amaç edinmiştir. Hem ferdî yönü hem de sosyal yönü kişiyi bu mutluluğa götürecektir.¹⁸¹ Fakat pratik olan, teorik olanın hizmetindedir. Teorik kısım mutluluğu 'bilmeli'dir. Pratik kısım ise 'elde etmeli'dir. Felsefe teorik yönü, siyaset ve ahlâk pratik yönü ifade eder.

Siyasi yönetim çeşitlerinin sınıflandırılması, bütün faaliyetlerin amacı olan saadet anlayışına göre yapılmıştır. Bir insanın saadet hakkında düşüncesi öğrenildiği takdirde, onun nasıl bir siyasi yönetimi arzu ettiğini tahmin etmek zor olmaz. Eğer o, saadeti, Allah'ı ve ilk Prensipleri bilmek olarak anlıyorsa, Fazıl Şehri arzu edecektir. Böyle bir saadet anlayışını amaç edinen kişi faziletli bir insandır. Eğer bir toplum veya millet aynı gayenin gerçekleşmesi için uğraşırsa, o toplum veya millet faziletli olmaya hak kazanır. Eğer dünyadaki bütün insanlar o amaca yönelirse, o zaman dünya, faziletli bir dünya (*ma'mura al-fâdıla*) hâline gelir. Bu açıdan bakıldığında, faziletli insan, faziletli şehre benzer.¹⁸²

Farabi'ye göre, “eskiler” de ideal sitenin, saadetin elde edileceği yer olduğu hususunda tam bir anlaşma içindedirler. Faziletli Şehirde ferdin saadeti ile toplumun saadeti birleşir. Sadece birinci kemâl (dünyevi saadet) değil, nihai kemâl (uhrevi saadet) de ancak bu şehirde elde edilir. Faziletli siyaset ancak Faziletli Şehirde uygulanabilir. Bu şehir hem idare edenin hem de idare edilenin her iki dünyaya ait saadetlerini sağlamalarını mümkün kılar.¹⁸³ Faziletli bir hayat tarzı için felsefe gereklidir. Faziletsiz yönetimde felsefeye ihtiyaç duyulmaz. Faziletli yönetimde ise felsefe zorunlu olmaktan çok gereklidir. Çünkü felsefe, siyaset sanatının kurallarının

¹⁸⁰ Fevzi en-Neccar, “Siyaset Biliminde Farabi”, **İslamda Siyaset Düşüncesi**, (çev. Kazım Güleçyüz), İnsan Yay., İstanbul, 1995, (Farabi), s. 208; Fevzi en-Neccar, “İslam Politika Felsefesinde Siyaset”, **İslamda Siyaset Düşüncesi**, (çev. Kazım Güleçyüz), İnsan Yay., İstanbul, 1995, s. 37.

¹⁸¹ en-Neccar, Farabi, s. 213.

¹⁸² Farabi, Medine, s. 97.

¹⁸³ Farabi, Fusul, s. 69; Aydın, Sa'adet Kavramı, s. 13.

bilgisini verir. Şehrin yöneticisi mükemmel bir teorik felsefe bilgisine sahip olmalıdır. Ancak insanların mutluluğu için felsefe, yönetim sanatına muhtaçtır.¹⁸⁴

Faziletli şehirde aşk ve adalet insanları birbirine bağlayan iki önemli faktördür. Aşk, Faziletli Şehrin çeşitli kısımlarını ve halkını birleştirir; adalet ise bu birliğin bozulmamasını sağlar. İradi aşk, faziletin elde edilmesi için harcanan ortak nihai sonuç olarak ortaya çıkar. İnsanlar, doğru düşünce ve doğru hareketin ne olduğu konusunda karar verince saadeti bulabilirler.¹⁸⁵

Araştırmacı ilk ilkeleri araştırdıktan sonra insan ilmine gelmelidir. İnsanın varlığa getiriliş amacını ve elde etmesi gereken mükemmelliğin ne olduğunu ve nasıl olduğunu araştırmalıdır. Daha sonra araştırmacı, insanı, bu mükemmelliği elde etmesini sağlayan her şeyi veya insanın ona ulaşmasında yararı olan şeyleri araştırmalıdır. Bu mükemmelliğe ulaşmada zararı olacak şeyleri de ayırt etmesi gerekir. Bu noktada yararı olan şeyler iyilikler, erdemler ve güzel davranışlarken, ayırt edilmesi gereken zararlı şeyler ise kötülükler, erdemsizlikler ve çirkin davranışlardır. İşte bütün bunların bilgisine ulaşmak, akılla kavranıncaya ve birbirinden ayırt edilinceye kadar her birinin ne olduğu, nasıl olduğu, neden olduğu ve niçin olduğu açıklanmalıdır. Bu siyaset ilmidir ve insanı mutlu etmeyi sağlayacak şeylerin bilgisidir.¹⁸⁶

Araştırmacı bütün âlem ile şehir arasında bir benzerlik kurar. Şehir ve toplumun içine aldığı her şeyin benzeri âlemde de mevcuttur. Örneğin nasıl ki âlemde bir ilk ilke, sonra bir düzen içinde onu takip eden başka ilkeler, bu ilkelerden çıkan varlıklar ve bu düzenden çıkan varlıklar varsa, aynı şekilde toplumda da bir ilk önder ve onu takip eden diğer önderler, bu önderleri takip eden şehirliler ve bu şehirlileri takip eden diğer şehirliler vardır.

Buraya kadar kişinin nihai mutluluğu için siyaset ve faziletlerin gerekliliği üzerinde durduk. Fikrî faziletler olmadan kişinin toplumda saadeti elde edemeyeceğini açıklamaya çalıştık. Şimdi de faziletli ve faziletsiz toplumları tanıtmaya çalışalım.

¹⁸⁴ en-Neccar, Farabi, s. 215.

¹⁸⁵ Farabi, Fusul, s. 52; Aydın, Sa'adet Kavramı, s. 14.

¹⁸⁶ Farabi, Tahsil, s. 65.

3.4.1.Yönetim Tipleri

3.4.1.1. Erdemli Şehir

Siyaset alanında fikrî güç değişen arazların keşfinde yardımcı olur. Siyaset alanında bu fikrî güç yardımı ile toplum için en yararlı olan şeyler keşfedilir. Bunlar yardımıyla mükemmel topluma ulaşılabilir. İnsanların mutluluğa ulaşmak için birbirlerine yardım ettikleri toplum, mükemmel toplumdur. İnsanların yine mutluluğa ulaşmak için birbirlerine yardım ettikleri şehir, mükemmel erdemli şehirdir.¹⁸⁷

Farabi bu sözlerini şehir ve beden benzetmesiyle açıklamaya çalışır. Erdemli şehri, tüm organları canlıyı ayakta tutmak için yardımlaşan ve çalışan bir bedene benzetir. Bedenin organları farklı yaratılışta olduğu gibi, sahip oldukları güçler açısından da aralarında bir derecelenme söz konusudur. Bedende tek idareci organ kalp ile ona yakın organlardır. Bu yardımcı organların, işlevlerini yerine getirmek için tabi güçleri vardır. Bu organlar dışında, idareci organ ile aralarında herhangi bir aracı olmayan organların amaçlarına uygun olarak işlevlerini gerçekleştirdikleri güçleri vardır. Bunlar derece bakımından ikinci sıradadırlar.¹⁸⁸

Şehirde de aynı bedende olduğu gibi âmir organlar vardır. Bedenin organları ve onların yetenekleri birbirine bağlıdır. Fakat şehrin kısımları birbirine bağlı olmakla birlikte, bu kısımların kendileriyle şehirde fiillerini meydana getirdikleri istidat ve melekeler birbirine bağlı değil, iradi şeylerdir.¹⁸⁹ Yani şehrin kısımlarının, insanların neyi yapmalarının kendileri için yararlı olacağı konusunda karar verme özelliği vardır.

Bir bedende emredici organ ve onun altında, emrinde bulunan organlar varsa, şehirde de mükemmel bir yönetici ve onun emrinde bulunan yardımcılar olmalıdır. Fakat bu mükemmel yönetici herhangi bir insan olamaz. Erdemli şehrin yöneticisi tabiat ve istidadı bakımından yönetici olmalıdır ve yöneticilikle ilgili meleke ve tutumları kazanmış olmalıdır. Ayrıca idareci organın altında bulunan organlar da

¹⁸⁷ Farabi, Medine, s. 98; en-Neccâr, Farabi, s. 206.

¹⁸⁸ Farabi, “Erdemli Şehir Halkının Görüşleri (Kitâbü Ârâi ehli’l-medîneti’l-fâzıla), **İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri**, (Çev. Mahmut Kaya), Klasik Yay., İstanbul, 2003, (Kitâbü Ârâi), s. 140.

¹⁸⁹ Farabi, Medine, s. 99.

kendi mertebelerinin altındaki organların idarecisi konumundadırlar. Fakat bunun idareciliği asıl idarecinin altında bir idareciliktir.¹⁹⁰ Kalp, bedende ilk meydana gelen ve yönetici organdır. Bedenin herhangi bir yerinde bir bozukluk meydana geldiğinde bunun giderilmesini sağlayan kalptir. Şehrin yöneticisi de şehrin herhangi bir yerinde bir bozukluk oluştuğunda bunun giderilmesini sağlayan kalptir.¹⁹¹

Bedendeki idareci organa yakın olan organlar yöneticinin amacı doğrultusunda tabii işlevlerini yerine getirmektedirler. Bunun altındaki organlar ise değer bakımından daha aşağı bir derecedeki işlevlerini gerçekleştirmektedirler ve bu durum en değersiz fiilleri icra eden organlara kadar bu şekilde devam etmektedir.

Bazı fiillerin değersizliği, bedendeki bağırsakların görevinde olduğu gibi, faydası olsa da bazen konuların değersizliği, bazen azlığı, bazen de kolay oluşundan kaynaklanmaktadır.¹⁹²

Vücuttaki organlar arasındaki bu ilişkiyi erdemli şehirde de görebiliriz. Bedendeki idareci organ erdemli şehirde yönetici konumundadır. Erdemli şehre bir kişinin yönetici olabilmesi için şu özelliklere sahip olması gerekir:

- a) Organları tam ve eksiksiz olmalı ve bu organların görevlerini tam olarak yapabilmelidir.
- b) Kendisine söylenen her şeyi tam olarak idrak edebilmelidir.
- c) Gördüğü duyduğu şeyleri zihninde saklayabilmelidir.
- d) Uyanık ve zeki olmalıdır.
- e) Güzel konuşma kabiliyetine sahip olmalıdır.
- f) Bilgi edinmeyi yorucu ve eziyet verici görmemelidir.
- g) Nefsî arzularının peşinden koşmamalıdır.
- h) Adaletli olmalıdır.
- i) Yapılması gereken şey üzerinde azimli, kararlı ve cesur olmalıdır.¹⁹³

Bu özellikler siyasî fikrî faziletle ilişkili olarak ele alınırsa, özellikle e'den sonraki maddeler son derece önemlidir. Bu maddeler buraya kadar anlattığımız konu ile ilişkilidir.

¹⁹⁰ Farabi, Kitâbü Ârâi, s. 141.

¹⁹¹ Farabi, Kitâbü Ârâi, s. 142.

¹⁹² Farabi, Kitâbü Ârâi, s. 142.

¹⁹³ Farabi, Medine, s. 105.

Erdemli şehirde yönetici olacak bir kişide bütün bu özelliklerin bulunması çok zordur. Bu özelliklerden altısını yerine getiren veya muhayyile kuvveti ile insanları uyarma kabiliyeti dışındaki beş tanesini yerine getiren insan yönetici olmalıdır.¹⁹⁴ Bu özellikte herhangi bir kişi bulunamazsa, daha önce bu şehirde ardı ardına gelmiş olmaları durumunda bu yönetici ve benzerlerinin koymuş olduğu kanunlar, töreler benimsenir ve uygulanır. İlk yöneticiden sonra ikinci yöneticinin, doğduğu günden ve çocukluğundan beri kendisinde yukarıda sayılan özelliklerin bulunduğu, büyüdükten sonra da şu altı özelliğe sahip olan bir kimse olması gerekir.

1) Bilge olmalıdır.

2) Daha önceki yöneticilerin koymuş olduğu kanun, töre ve usulleri bilmelidir.

3) Önceki yöneticilerin koyduğu kanunlar hakkında herhangi bir hüküm bulunmayanlar meselelere hüküm koyabilmelidir.

4) Sonra çıkan meseleler için hüküm koyabilme özelliğine sahip olmalıdır.

5) Önceki yöneticilerin koyduğu ya da yeni yöneticilerin koyduğu hükümleri halka kabul ettirecek bir güce sahip olmalıdır.

6) İster basit, ister önemli olsun harp sanatında bizzat savaş işleriyle ilgilenebilecek bir bedene sahip olmalıdır.

Hikmet ve diğer önemli özellikler ayrı ayrı kişilerde bulunur da bunlar uyumlu bir şekilde çalışırsa bunlar en erdemli yöneticiler olurlar. Ancak yöneticide hikmet özelliği bulunmazsa bu kişi yönetici olamaz. Bu şehirde işleri idare eden kişi de artık yönetici değildir. Bu durumda devlet yok olma tehlikesi ile karşı karşıyadır. Eğer hikmet sahibi bir bilge yönetici bulunamazsa çok geçmeden şehir yok olur gider.¹⁹⁵

Bu özelliklere sahip olan şehrin yöneticisi, erdemli şehri idare edebilir. Erdemli bir şehri kurabilir. Ancak bu özelliklere sahip olmayan yöneticiler, şehri erdemsiz şehirler haline getirir. Şimdi de bu erdemli şehrin zıddı olan şehirleri açıklamaya çalışalım.

¹⁹⁴ Farabi, Medine, s.106.

¹⁹⁵ Farabi, Kitâbü Ârâi, ss. 146-147.

3.4.1.2.Erdemli Şehrin Zıddı Olan Şehirler

Erdemli şehrin zıtları olan şehirler; cehalet şehri (el- medinetü'l-cahiliyye), fâsık şehir (el-medinetü'l-fâsıka), değişikliğe uğramış şehir (el-medinetü'l-mütebeddile) ve sapkın şehir (el-medinetü'd-dalle)dir.¹⁹⁶ Bu şehirlerin niçin erdemsiz şehir olarak adlandırıldığını anlamak için bunları açıklamak yerinde olacaktır.

1) Cahil Şehir: Halkın mutluluğun ne olduğunu bilmediği, akıllarından bile geçirmedikleri şehirdir. Bu şehir halkına mutluluk anlatılsa bile anlamazlar ve inanmazlar. Zenginlik, arzularını istediği gibi tatmin etme, itibar sahibi olma onlar için hayatın gerçek gayesidir. Bütün bunlar cahil şehrin halkı için birer mutluluktur. Cahil şehirde bedene ârız olan hastalıklar, fakirlik, hazzardan yararlanma, arzularını istediği gibi tatmin edememe ve saygın olamamak gibi aksi durumlar ise mutsuzluk demektir.

Cahil şehir şu şehir türlerine ayrılır:

a) *Zaruret şehri*, halkının yiyecek, içecek, giyecek, mesken ve cinsel ilişki konularında bedeninin varlığını sürdürmesini sağlayacak zaruret miktarıyla yetinmeyi amaçlayan ve bu hususlardan faydalanmak için birbirleriyle yardımlaşan şehirdir.

b) *Zenginlik şehri*, halkının zenginlik ve servete kavuşabilmek için birbirleriyle yardımlaşmayı amaçladığı şehirdir. Bunlar zenginliği başka şeylere ulaşmak için kullanmazlar. Burada zenginlik asıl amaçtır.

c) *Bayağılık ve düşüklük şehri*, duyular ve hayal gücünden kaynaklanan her türlü hazzdan faydalanmayı amaç edinen insanların yaşadığı şehirdir. Burada insanlar oyun ve eğlencenin peşinden koşarlar.

d) *Şeref şehri*, halkının diğer milletler arasında saygın, övülen, anılan ve şöhretli kimseler olduğu, şeref ve saygınlık kazanmak için halkının birbiri ile yardımlaştığı şehirdir. Buradaki her insan bunlara duyduğu sevgi ve bunlara ulaşabilmesi açısından değerlidir.

e) *Üstünlük şehri*, halkının başkaları üzerinde hâkimiyet kurmayı hedeflediği şehirdir. Bu şehrin tüm çabası başkaları üzerinde hâkimiyet kurmaktır.

f) *Demokratik şehir*, bu şehir halkının amacı arzularına hiçbir sınır koymaksızın istedikleri her şeyi yapabilecekleri hür insanlar olmaktır.

¹⁹⁶ Farabi, Kitâbü Ârâi, s. 147.

Cahiliye kenti, ilk erdemsiz topluluktur. Gerçek mutluluğun bilgisini edinemeyen bu kentin sakinleri, gerçek olmayan mutluluk biçimlerini amaç edinmişlerdir. Cahil yönetimin başındaki reisin fiilleri de bilgiden oluşmaz, zan ve nefsin tahriklerinden meydana gelir. Bu nedenle fikrî fazilettten uzak alınmış kararlardır.

2) Fâsık şehir: Allah'ı, ikinci akılları, faal akıl gibi erdemli görüşlere sahip olan, erdemli şehir halkının sahip olduğu her şeyi bilen ancak halkının davranışları cahil şehrin davranışları gibi olan şehirdir.

3) Değişikliğe uğramış şehir: Eskiden görüş ve davranışları erdemli şehir gibi olan ancak daha sonra davranışların farklılaştığı şehirdir.

4) Sapkın şehir: Bu dünya hayatından sonra mutlu olacağına inanan, ancak Allah, faal akıl ve ikinci akıllar hakkında yanlış şeylere inanan şehirdir. Bu şehrin ilk yöneticisi kendisine vahiy gelmediği halde vahiy geldiğini söyler. Bu konuda insanları inandırmak için çeşitli hilelere başvurur. Kendisini, peygamber olmadığı halde peygamber gibi tanıtır.¹⁹⁷

Yukarda sayılan toplumların erdemli olmayışının çeşitli nedenleri vardır. Bu nedenlerin başında *bilgisizlik* gelir. Bilgisiz şehirler mutluluk konusunda aydınlatılsalar bile mutluluğu anlayamazlar. İkincisi *arzularının peşinde koşmalarıdır*. Bu arzularını hayatın gayesi olarak belirlemişlerdir. Üçüncüsü ise *yanlış eğitimidir*. Kötü eylemler kişilere kötü yetenekler kazandırır. Onlar eylemleri yaparken ne kadar ısrarlı olurlarsa ruhsal durumları da o kadar bozulur. Sonuçta güzel yeteneklerden ve erdemli davranışlardan hoşlanamaz hâle gelirler.

Bu erdemsiz şehirlerin hükümdarları, erdemli şehrin hükümdarlarının tam zıddıdır. Erdemli şehrin hükümdarları aynı zaman diliminde farklı şehirlerde veya ayrı zamanlarda aynı devletin hükümdarı olsalar da hepsi tek bir ruh gibidir. İster aynı zaman diliminde farklı şehirlerde olsunlar, ister farklı zaman diliminde aynı şehirde olsunlar bu hükümdarlar aynı davranırlar. Yani onların bildiği ve yaptığı ortak şeyler vardır. Her insan başkasıyla ortak olduğu bu hususlar yanında bulunduğu mertebeye özgü olan şeylerle mutluluğa ulaşabilir. İnsan bunları yapmaya devam ettikçe ruhi yapısı güçlenir ve değer kazanır. Örneğin güzel yazı yazmaya gayret eden biri bunu devam ettirirse bu onda güzel yazı yazma sanatına dönüşebilir.

¹⁹⁷ Farabi, Medine, s. 121; Farabi, Siyase, ss. 94-166.

Kendileri ile mutluluğa ulaşılan davranışlarda da bu davranışlar artırılıp tekrar edilirse hedefi mutlu olmak olan ruhu daha güçlü, değerli ve yetkin bir hâle getirir. Böylece maddeye ihtiyaç duymaz ve maddeden bağımsız hâle gelir. Artık bu aşamadan sonra ne madde var olunca var olur ne de madde yok olunca yok olur.¹⁹⁸

Sonuç olarak insanın biyolojik hayatını devam ettirebilmesi ve nihai mutluluğa ulaşabilmesi için, kendi türünden diğer fertlerle bir arada yaşaması zorunludur. İnsanın kemal ve mutluluğunun gerçekleşmesi ilk plânda mükemmel bir devlet içinde mümkün olacaktır. Kusurlu bir devlet içinde bu kemâl ve mutluluk gerçekleşemez. Görüldüğü gibi insan ve devletin mükemmelliği arasında karşılıklı bir etkileşim vardır. Kişi en yüksek kemâlini elde etmek için siyasi açıdan, devlet hâlinde organize olmuş bir toplumda yaşamalıdır. Bu da en yüksek kemâlin ancak mükemmel devlette elde edilebileceğine işarettir.

¹⁹⁸ Farabi, Kitâbü Ârâi, ss. 148-150.

SONUÇ

Bir insanın mutlu olmasında beden sağlığı ne kadar önemli ise aklî faaliyetler de insanı bu mutluluğa ulaştırmada o kadar önemlidir. Sağlıklı düşünebilme, karar verebilme ve alınan kararları uygulayabilme, Farabi'nin sözünü ettiği mutluluğa ulaşmada bize yardımcı olacaktır. Fakat bu mutluluğa ulaşmak için sadece zihnî faaliyetler yeterli değildir. Bunları pratik alanda da görmeliyiz. Zihnî faaliyetlerin pratik hayata uygulandığı yer siyaset ve ahlâk alanıdır. Mutluluğu arayan kişi bir dizi zihinsel süreç sonunda fikrî fazilete ulaşabilir ve bunları pratik hayatına uygular. Tezimizde de belirttiğimiz gibi bu mutluluk için fikrî fazilet tek başına yeterli olmamaktadır.

Fikrî faziletlerin ahlâk ve siyasetteki yerini daha iyi açıklayabilmek için insanın doğasını açıklamakla işe başladık. Farabi, fikir gücünü ruhsal faaliyetlerle birlikte ele alıp değerlendirmiştir. Ona göre fikirler zihinsel eylemler olup, zihnî faaliyetin fikir olabilmesi için belirli bir zihinsel süreçten geçmesi gerekir. Bunun için tezimizin başında nefis ve nefsin güçleri üzerinde açıklama yapmayı uygun gördük. Farabi'nin, nefsin kuvvetlerini ve güçlerini bedenden ayrı tutmadığını gördük. Ona göre her nefis mükemmelleşebilir, mükemmelleştiği ölçüde mutluluğa ulaşır ve ölümsüzlüğü kazanır. Ancak nefsin bu etkinliği, sahip olduğu güçlerle ilişkilidir. Sağlıklı bir nefis, insanı mutlu eder ama hasta bir nefis, insanı mutlu edemez. Nefsin sağlığı, kendisinden ve güçlerinden devamlı iyi işler ve güzel fiillerin ortaya çıkması durumunu ifade eder. Nefsin hastalığı ise kendisinden devamlı kötülükler, kötü işler ve çirkin fiillerin çıktığı durumdan ibarettir. Bundan dolayı Farabi'de ahlâk ve siyaset konusu bu güçlere dayanarak izah edilebilir. İşte bu güçlerden biri de fikrî kuvvettir.

Fikrî kuvvet, kendisi sayesinde akılsallarla birlikte bulunan değişken arazları keşfettiğimiz ve ayırt ettiğimiz, maharet kuvvetidir. Biz nazarî bilimlerle yalnızca kendilerini seyretmek suretiyle elde edebildiğimiz bilgilere ulaşırız. Örneğin gök cisimleri, bu dünyada yer alan varlıklar gibi. İnsanın mükemmelliğe ulaşmasını sağlayan siyaset bilimi de nazarî bilgileri içerir. Farabi'ye göre bu nazarî bilgiler insanın nihai mutluluğa ulaşması için yeterli değildir. Bunun yanında nazarî bilgiyi

aşan, onun ötesinde bir şeye ihtiyaç vardır. Bunlar fikrî erdem, ahlâkî erdem ve pratik sanatlardır.

Farabi için dört erdem de önemlidir ama ilk sırada nazarî erdem gelir. Çünkü nazarî erdem olmadan diğer erdemlere ulaşamaz. Nazarî erdem bu önemine rağmen, nazarî erdem de mutluluk için tek başına yeterli değildir. Nihai mutluluğun gerçekleşmesi için en iyi amacın belirlenmesi ve ona ulaşılması için gerekli gayretlerin gösterilmesi şarttır. Söz konusu evrensellere ilişkin bilginin, dünyamızın değişen olgularında kullanılması gerekir.

En yararlı ve en güzel olan şey bir dine veya bir gerçeğe göre de en yararlı olmalıdır. Aynı şekilde erdemli amaçlar da güzel olanı amaçlar. Bir dine göre en güzel ahlâkî erdemi keşfetmek isteyen kişinin, bu dinin ahlâkî erdemlerine sahip olması gerekir. Herkes için bu durum aynıdır. Bu nedenle fikrî fazilet ile ahlâkî fazilet birbirinden ayrılamaz.

Amelî faziletler ise iyi ve yararlı olanın belirlenmesinde ve onun eylem alanına aktarılmasında önemlidir. Amelî faziletler iyyinin fiilî uygulamasında ve nazarî plândan amelî alana aktarılmasında önemlidir. İki kişiyi örnek verelim; birincisi bu amaca ulaştıracak her şeye vasıta olacak amelî hikmete sahiptir ve aynı zamanda amaca ulaştıracığı şeyleri kullanmaya daha iyi adapte olmuştur. İkinci kişi ise amacı tahayyül eder ama kendisiyle amaca ulaşacak mükemmel düşünceye sahip değildir. Bu kişi birinci kişinin altındadır. Birinci kişinin altındakiler bir reisten çok şehirde bir hizmetçi ya da köle konumundadırlar. Reis olacak kişinin bu dört fazilete de sahip olması gerekir.

Siyaset alanında fikrî faziletlerin yerine gelince, insan başkalarının yardımına ihtiyaç duyar. Çünkü amacı olan mutluluğu tek başına elde edemez. Karşısındaki kişiler için de durum aynıdır. Bu nedenle birçok topluluğun bir araya gelmesine ve birbirleri ile yardımlaşmasına gerek vardır. Şehir sâkinleri de bir bedeninin organları gibi mutluluğu elde etmek için işbirliği yaparlar. Siyaset alanında fikrî güç, değişen arazların keşfinde yardımcı olur. Siyaset alanında bu fikrî güç yardımı ile toplum için en yararlı olan şeyler keşfedilir. Bu yararlı şeyler yardımı ile mükemmel topluma ulaşılabilir. İnsanların mutluluğa ulaşmak için birbirlerine yardım ettikleri toplum mükemmel toplumdur. İnsanların yine mutluluğa ulaşmak için birbirlerine yardım ettikleri şehir mükemmel erdemli şehirdir.

Farabi'nin siyasetinde 'Mutluluğun nasıl elde edilebileceği?' sorusuna cevap bulmak isteyen kimse Fâzıl Şehri incelemelidir. Çünkü siyaset sanatını uygulama yeri Fâzıl Şehir'dir. Siyaset, saadeti elde etme yollarını öğretir. Araştırmalarımız sonucunda gördük ki Farabi, peygamber ile filozofu birleştirme gayreti içindedir. Bu alanda da faal akla büyük önem verir. Fâzıl şehrin varlığı ve devamı, mutluluğu ve ilahi şeyleri bilen ve onları halka anlatabilen bir kişinin varlığına bağlıdır. O, faal akıl ile temas kuran kişidir. O, vahye muhatap olan kişidir. Fâzıl şehrin halkının da ancak faziletli ve mutlu bir başkanın yönetimi ile mükemmel olması gerekir. Bunun için o, filozof ve peygamberi birleştirir.

Farabi, ahlâk alanında da fikrî faziletlerle büyük önem verir. Çünkü Farabi'ye göre bir şeyin sadece bilinmesi yeterli değildir. Bu şeyler reel alanda da ortaya çıkmalıdır. Bunların ortaya çıktığı diğer bir reel alan ahlâk alanıdır. Ahlâk alanı, insanın üstün amaçlarını ortaya koyabilme imkânının olduğu alandır.

Fikrî kuvvet, ahlâkî alanda erdemli amaçların keşfedilmesinde gerekli vasıtaları araştırır. Mutluluğa ulaşma yolunda, ahlâk alandaki eylemler, faziletler tarafından yönetilir. Farabi, ancak fikrî faziletlerle eylemlerine yön veren kişilerin mutluluğa ulaşabileceğini vurgulamıştır. Yine siyaset alanında olduğu gibi fikrî faziletler bu mutluluk için yeterli değildir. Bunun yanında diğer erdemlere de ihtiyaç duyulur. Gerçekten mutluluğu amaçlayan kişinin sadece fikrî bakımdan değil, ahlâkî karakter ve fiilleri bakımından da iyi ve erdemli olması gerekir.

Farabi, mutluluk kavramını insanın ahlâkî yaşamını yönlendiren iyilik-kötülük, erdemlilik-erdemsizlik, haz-acı gibi ahlâkî değerlerin belirleyicisi olarak görür. O, mutluluk amacına ulaşmada yararlı olan ahlâkî davranışları *iyi* ve bu ahlâkî davranışların nefis yetilerini *erdemlilik*; mutluluk amacından uzaklaştıran ve mutluluk olduğu sanılan amaçlara yaklaştıran ahlâkî davranışları *kötü* ve bu ahlâkî davranışların kaynaklandığı nefis yetilerini *erdemsizlik* olarak nitelendirir.

Farabi'nin felsefesi 'mutluluk' üzerine kurulmuştur. Ahlâk ve siyaset alanı kişinin eylemsel alanlarıdır. Çünkü ahlâk kişinin bireysel yapıp etmelerini, siyaset ise toplumsal yapıp etmelerini yansıttığı alandır. Bu alanlarda mutluluğa ulaşması için, kişinin kendisini faziletlerle donatması gerekir. Bu faziletlerden fikrî fazilet kavramı kişiyi mutluluğa ulaştırmak için gereklidir ama yeterli değildir. Fikrî fazilet yani Farabi'nin deyişiyle 'fikrî maharet' diğer faziletlerden ayrı düşünülemez.

KAYNAKÇA

Aristoteles. **Nikomakhos’a Etik**, çev. Furkan Akderin, Say Yayınları, İstanbul, 2014.

Arkan, Atilla. “Psikoloji: Nefs ve Akıl”, Ed. M. Cüneyt Kaya, **İslam Felsefesi Tarih ve Problemler**, İSAM Yayınları, İstanbul, 2013, ss. 574-575.

Aydın, Mehmet S. “Fârâbî’nin Siyasî Düşüncesinde Sa’adet Kavramı”, **İslam Felsefesi Yazıları**, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2000, ss. 9-24.

Aydın, Mehmet S. “İbn Sina’nın Mutluluk (es-Sa’ade) Anlayışı”, **İslam Felsefesi Yazıları**, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2000, ss. 37-94.

Aydın, Mehmet S. “Farabi’nin Ruhun Ölümsüzlüğüne Dair Görüşü ile İlgili Bazı Yanlış Anlamalar”, **İslam Felsefesi Yazıları**, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2000, ss. 25-36.

Aydın, Mehmet. “Farabi’de Pratik Akıl Yürütme”, **DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 21, İzmir, 2005, ss. 149-174.

Aydınlı, Yaşar. **Farabi**, İSAM Yayınları, İstanbul, 2008.

Bayraktar, Mehmet. **İslam Felsefesine Giriş**, TDV Yayınları, Ankara, 2001.

Bircan, Hasan Hüseyin. “Ahlâk: Mutluluk ve Erdem”, Ed. M. Cüneyt Kaya, **İslam Felsefesi Tarih ve Problemler**, İSAM Yayınları, İstanbul, 2013, ss. 655-684.

Black, Deborah L. “Psikoloji: Nefs ve Akıl”, Ed. Peter Adamson ve Richard C. Taylor, **İslam Felsefesine Giriş**, 3. Baskı, çev. M. Cüneyt Kaya, Küre Yayıncılık, İstanbul, 2008, ss. 339-357.

Durak, Nejd. **Aristoteles ve Farabi’de Etik**, 2. Baskı, Fakülte Kitabevi Yayınları, Isparta, 2009.

En-Neccar, Fevzi. “Siyaset Biliminde Farabi”, **İslamda Siyaset Düşüncesi**, çev. Kazım Güleçyüz, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, ss. 203-216.

Erkızan, H. Nur Beyaz. “Aristotelesçi Sosyal Bilim Anlayışı: Yaşamak (Zen), Birlikte Yaşamak (Suzen) ve İyi Yaşamak (Su-Zen)”, **Aristoteles Yazıları: Varlık Bilgi ve Yaşam Üzerine**, Sentez Yayıncılık, Bursa, 2013, ss. 11-22.

Farabi. “Aristo Felsefesi”, **Farabi’nin Üç Eseri (Mutluluğu Kazanma, Eflatun Felsefesi, Aristo Felsefesi)**, 2. Baskı, çev. Hüseyin Atay, Morpa Kültür Yayıncılık, İstanbul 2004, ss. 93-161.

Farabi. “Eflâtun ile Aristoteles’in Görüşlerinin Uzlaştırılması (Kitâbü’l-Cem’ beyne re’yeyi’l-hakîmeyn Eflâtun el-ilâhi ve Aristûtâlis)”, çev. Mahmut Kaya, **İslâm Filozoflarından Felsefe Metinleri**, Klasik Yayınları, İstanbul, 2003, ss. 151-181.

Farabi. “Erdemli Şehir Halkının Görüşleri (Kitâbü Ârâi ehli’l-medîneti’l-fâzıla), **İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri**, Çev. Mahmut Kaya, Klasik Yayınları, İstanbul, 2003, ss. 139-150.

Farabi. **Fusulü’l-Medeni**, çev. Hanifi Özcan, İzmir, 1987.

Farabi. **Mutluluğun Kazanılması (Tahsilu’s-Sa’ada)**, çev. Ahmet Arslan, Vadi Yayınları, Ankara, 1999.

Farabi. “Aklın Anlamları (Risale fi me’ani’l-akl)”, **İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri**, Çev. Mahmut Kaya, Klasik Yayınları, İstanbul, 2003, ss. 127-137.

Farabi. **el-Medinetü’l-Fazıla**, çev. Ahmet Arslan, İstanbul, 2011.

Farabi. **es-Siyasetü'l-Medeniyye veya Mebadiu'l-Mevcudat**, çev. Mehmet Aydın, Abdülkadir Şener, M. Rami Ayas, Büyüyenay Yayınları, İstanbul, 2012.

Farabi. **İhsa'ül-Ulum (İlimlerin Sayımı)**, 3. Baskı, çev. Ahmet Ateş, MEB Yayınları, İstanbul, 1990.

Farabi. **Tenbih Ala Sebili's-Sa'ade (Mutluluk Yoluna Yönelme)**, çev. Hanifi Özcan, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2005.

Leoman, Oliver. **Ortaçağ Felsefesine Giriş**, çev. Turan Koç, Rey Yayınları, Kayseri, 1992.

Neccar, Fevzi M. "İslam Politika Felsefesinde Siyaset", **İslamda Siyaset Düşüncesi**, çev. Kazım Güleçyüz, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, ss. 23-45.

Netton, Ian Richard. **Farabi Okulu**, çev. Mehmet Vural, Elis Yayınları, İstanbul, 2005.

Olguner, Fahrettin. **Farabi**, Akademi Kitapevi, İzmir, 1983.

Özgen, Mehmet Kasım. **Farabi'de Mutluluk ve Ahlak İlişkisi**, İnsan Yayınları, İstanbul, 1997.

Pazarlı, Osman. **İslam'da Ahlak**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1980.

Sözen, Kemal. "Farabi'de Akıl ve Önemi", **SDÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Yıl: 1998, Sayı V, Isparta, 1998, ss. 65-80.

Sunar, Cavit. **İslam'da Felsefe ve Farabi**, AÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1972.

Türkeri, Mehmet. **Elmalı'nın Ahlak Felsefesi**, 3. Baskı, Lotus Yayınları, Ankara, 2013.